

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ АВІАЦІЙНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ЛІНГВІСТИКИ ТА СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ
КАФЕДРА СОЦІОЛОГІЇ ТА ПОЛІТОЛОГІЇ

ДОПУСТИТИ ДО ЗАХИСТУ
Завідувач випускової кафедри
_____ О. А. Хомерікі
«___» _____ 2021 р.

ДИПЛОМНА РОБОТА
ВИПУСКНИКА ОСВІТНЬОГО РІВНЯ БАКАЛАВР
ЗА СПЕЦІАЛЬНІСТЮ 054 «СОЦІОЛОГІЯ»

Тема: *Проблема бідності пенсіонерів в сучасній Україні*

Текст роботи містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Виконавець: студент групи СЛ-501 Синявський Вадим Валерійович

Керівник: кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціології та політології, доцент Корнілов Володимир Степанович

Нормоконтролер: _____ Стригуль М.В.

Київ 2021

Зміст

Вступ.....	2
Розділ I. Теоретико-методологічні засади дослідження бідності у соціології .	6
1.1. Бідність як соціальний феномен. Суть та зміст	6
1.2. Сучасні теоретичні підходи до вивчення бідності	17
Висновки до 1 розділу.....	25
Розділ II. Бідність пенсіонерів як об’єкт соціологічного аналізу.....	27
2.1. Досвід дослідження бідності пенсіонерів в українській соціології	27
2.2. Соціальні механізми та фактори детермінації бідності пенсіонерів в Україні.....	33
Висновки до 2 розділу.....	38
Розділ III. Соціологічне дослідження рівня життя пенсіонерів у сучасному українському суспільстві.....	40
3.1. Програма та інструментарій соціологічного дослідження «Зміст, механізми та фактори детермінації рівня життя пенсіонерів сучасної Україні».....	40
3.2. Аналіз результатів соціологічного дослідження «Зміст, механізми та фактори детермінації рівня життя пенсіонерів у сучасної України»	41
Висновки до 3 розділу.....	50
Висновки.....	52
Література.....	57
Додатки.....	63

Вступ

Проблема дослідження: Проблема виміру рівня бідності населення й питання, пов'язані зі створенням державної системи мінімальних соціальних гарантій, вирішуються із залученням спеціального інструмента соціальної політики - прожиткового мінімуму різних категорій населення, оскільки в наших умовах цей показник залишається єдиним соціальним стандартом якості життя, який юридично закріплений вітчизняним законодавством і має конкретні економічні параметри.

Відповідно до цих параметрів офіційно бідною вважається людина, рівень доходів якої не дозволяє їй одержати фізіологічно необхідний мінімум життєвих благ, продуктів, послуг, внаслідок чого людина не має змоги забезпечити собі гідну (але без надмірностей) якість життя.

Для нашої країни, що найбільше важко переживає трансформаційний перехід до ринкової економіки, в умовах затяжного посткризового застою посилення економічного розшарування створює додаткові ризики для пенсійної системи. У зв'язку із цим необхідно забезпечити державний моніторинг за рівнем бідності – як абсолютним, так і відносним. Це завдання ускладнюється тим, що у науковому плані проблема бідності досліджена вкрай слабо: відсутні деталізовані соціально й економічно обґрунтовані критерії й показники оцінки рівня бідності й достатку конкретних категорій населення, не виявлені фактори, що регулюють умови формування бідності, відсутні інструменти державного регулювання довгострокової політики бідності тощо.

У зв'язку із цим представляється необхідним досліджувати сучасний стан рівня бідності пенсіонерів з урахуванням їх специфічного становища серед інших категорій населення нашої країни.

В останні десятиліття проблема бідності в Україні суттєво актуалізувалася. Це обумовило перехід до нових соціальних відносин, розвитком ринкової економіки й зміною політичної системи. Трансформаційна криза 1990-х рр. призвела до посилення соціально-

економічних диспропорцій і значного розшарування суспільства. Виділилися прошарки бідного й багатого населення, що проживають у різних умовах. Збільшилася роль економічних факторів у визначенні соціального статусу індивіда. Для більшої частини населення погіршилися умови праці у зв'язку із кризою бюджетної й виробничої сфер, що призвело до зниження рівня життя, втрати ціннісних орієнтирів. Усе це викликало необхідність вивчення науковим співтовариством проблеми бідності. І наразі ця проблема лишається однією із найбільш гострих і дискусійних.

Однією із найбільш істотних соціально-політичних проблем в Україні, як і в усьому цивілізованому світі, наразі є неухильне посилення економічного розшарування населення і як наслідок ріст відносної бідності значної його частини. Найбільше гостро проблема бідності стоїть для так званих соціально вразливих категорій населення, у т.ч. пенсіонерів, котрі мають джерела доходів у розмірі, недостатньому для гідного існування, а також позбавлені фізичної можливості самостійно змінити / підвищити рівень власного матеріального забезпечення. Крім того, ця вразлива категорія населення відноситься до демографічних груп підвищеного фізіологічного ризику.

Проблема дослідження, таким чином, полягає в необхідності поглиблення наукових уявлень про зміст та ступінь поширення бідності українських пенсіонерів, дослідження соціальних механізмів та факторів її детермінації.

Досвід наукової розробки теми дипломного дослідження.

Дослідженню бідності у соціології присвячені роботи таких науковців: С. Башкіров, О. Васильєва, Н.Власенко, М.Волгін, В.Гошовська, С.Кадомцева, О.Крикун, І.Курило, В.Латік, Е. Лібанова, О.Макарова, В.Новіков, Т. Новосельська, М. Огай, О.Палій, С.Полякова, А.Прокопенко, О. Рєвнівцева, А. Реут, Н.Рингач, В. Семенов, Н. Холод, Л.Черенько, Л.Шевченко, М.Шаповал В. Шишкін та ін.

Мета дослідження – визначення теоретико-методологічних засад дослідження змісту та ступеню поширення бідності серед пенсіонерів, факторів її детермінації у українському суспільстві

Завдання:

1. Визначення бідності як соціального феномену. Уточнення й узагальнення теоретичних уявлень щодо її суті та змісту.
2. Аналіз сучасних теоретичних підходів щодо вивчення бідності.
3. Здійснення аналізу досвіду дослідження бідності в українській соціології.
4. Визначення соціальних механізмів поширення бідності серед пенсіонерів, факторів її детермінації у українському суспільстві.
5. Розробка програми та інструментарію соціологічного дослідження «Зміст, механізми та фактори детермінації рівня життя пенсіонерів у сучасній Україні».
6. Аналіз результатів соціологічного дослідження «Зміст, механізми та фактори детермінації рівня життя пенсіонерів у сучасній Україні».

Об'єкт дослідження – бідність у сучасному українському суспільстві як соціальний феномен

Предмет дослідження – зміст, механізми та фактори детермінації бідності серед пенсіонерів у сучасній Україні

Методи дослідження. Для виконання завдань дипломної роботи були використані наступні методи:

1. Методи збору соціологічної інформації:
 - а) опитування у вигляді інтерв'ю, експертного опитування;
 - б). аналіз документів у вигляді розгляду матеріалів соціологічних досліджень бідності пенсіонерів, державної та відомчої статистики України
2. Методи статистичної обробки інформації: аналіз первинних статистик розподілу ознак.
3. Загальнонаукові методи: аналіз, синтез, індукція, дедукція, операціоналізація, інтерпретація, типологізація, класифікація, тощо.

Елементи наукової новизни дипломної роботи.

Найбільш важливими елементами новизни слід вважати:

- уточнення окремих теоретичних уявлень стосовно змісту і структури бідності як соціального феномену, механізмів та факторів її детермінації;
- поглиблення наукових уявлень про зміст та ступінь поширення бідності серед пенсіонерів в Україні.

Теоретичне значення одержаних результатів полягає в тому, що:

- висновки та положення даного дослідження можуть бути використані для подальшої теоретичної розробки і здійснення прикладних досліджень феномена бідності серед українських пенсіонерів;
- уточнено зміст, структурні компоненти, детермінуючі фактори бідності серед пенсіонерів в Україні як соціального феномену;
- визначено загальне концептуальне розуміння соціологічного забезпечення процесів усунення бідності серед пенсіонерів сучасної України.

Практичне значення отриманих результатів дипломної роботи полягає в наступному:

- підходи, що запропоновані до дослідження і аналізу бідності серед пенсіонерів в Україні як соціального феномену, можуть бути враховані та використані при оцінці, прогнозуванні та здійсненні процесів соціологічного забезпечення її усунення;
- результати та висновки даного дослідження можуть бути використані при підготовці навчальних курсів з теоретичних і прикладних дисциплін у вищій школі.

Апробація результатів дипломної роботи. Матеріали та результати дослідження обговорювалися на Науково-практичних конференціях «Політ». З результатами дослідження були ознайомлені керівники та склад Управління гуманітарної політики НАУ.

Структура роботи. Структурно дане дослідження складається зі вступу, трьох розділів, які містять у своєму складі підрозділи, висновків, списку використаних джерел (70 позицій), а також додатків.

Розділ I. Теоретико-методологічні засади дослідження бідності у соціології

1.1. Бідність як соціальний феномен. Суть та зміст

Феномен бідності має давню історію, він розглядався ще античними мислителями. Так, Платон і Аристотель при аналізі соціальної структури суспільства виділяли бідних і багатих як два протилежні класи, однаково дисфункціональних. І бідність, і багатство обумовлені наслідуваним статусом, нерівними можливостями реалізації природних здібностей, способом життя, особистісними особливостями, поведінкою, установками, які носять негативний характер. На думку Аристотеля, «люди першого типу стають переважно нахабами й великими мерзотниками... Люди другого типу часто робляться лиходіями й дрібними мерзотниками» [6, с. 507]. Бідність у працях античних філософів розглядається не стільки як проблема, скільки як перешкода на шляху більш ефективного виконання трудових обов'язків і передачі досвіду. Платон писав із даного приводу: «Багаті ремісники перестають переживати про свою справу, бідні самі не в змозі, через відсутність знарядь, добре працювати й не можуть добре навчати роботі своїх учнів» [7, с. 255].

Аристотель акцентував увагу на проблемності політичної системи, в якій джерелом влади й прийняття рішень є бідна більшість або багата меншість, оскільки їхні прагнення спрямовані на задоволення своїх інтересів і жоден із двох класів не здатний вибудувати здорові відносини «управління-підпорядкування»: «Виходить держава, що складається із рабів і панів, а не з вільних людей, держава, де одні повні заздрості, інші - презирства» [6, с. 507-508].

Характеризуючи демократизм афінської соціально-політичної системи, Перикл у знаменитій промові підкреслив: «Наш державний лад називається народоправством ...На почесні державні посади висувають кожного за чеснотами, оскільки він чим-небудь відзначився не у силу приналежності до

певного стану, але через особисту доблесть. Бідність не заважає зайняти почесну посаду. ...Визнання в бідності у нас ні для кого не є ганьбою, але більшу ганьбу ми бачимо в тому, що людина сама не прагне позбутися її працею. Кожен може із легкістю й відбірністю виявити свою особистість у всіляких життєвих умовах» [49]. Сучасною мовою суть сказаного у тому, що в Афінах бідні беруть участь у формуванні еліт.

Таким чином, з погляду античного підходу визначальними факторами бідності є: економічний, соціально-психологічний, політичний і ресурсний, оскільки бідність виникає через відсутність цілого ряду ресурсів:

- можливості зміни соціально-економічного статусу;
- наявності власності й знарядь праці;
- позитивного типу мислення й поведінки;
- фізичної сили;
- доступу до влади;
- спроможності управляти;
- уміння розумно підкорятися;
- навичок передачі досвіду іншим;
- мотивації до ефективної праці.

Соціал-дарвіністський підхід сформувався під впливом ідей Ч.Дарвіна про природний відбір, про пристосування до середовища, боротьби за життя серед видів, тому при аналізі соціальних процесів ученими проводилася аналогія із живою природою. Бідність пояснювалася ними нерівними можливостями людей, природньою конкуренцією між ними, підсумком якої є розвиток індивіда й суспільства. Тобто бідність - це позитивне й справедливе явище, яке виступає в ролі фільтра, завдяки чому на «соціальному дні» лишаються найменш пристосовані індивіди.

Так, Т.Мальтус вважав, що бідність обумовлена законом народонаселення, згідно з яким чисельність населення росте у геометричній прогресії, тоді як ресурси, що забезпечують якість життя людей, – тільки в арифметичній, що призводить знову ж до дефіциту ресурсів та голоду. Щодо

цього природні й соціальні катаклізми, такі як загрози стихій, хвороби й війни, виступають в якості регуляторів процесу, ліквідуючи надлишок населення. Г.Спенсер в якості основної причини бідності бачив зростання виробництва, підкреслював значимість індивідуального життєвого шляху людини, його непристосованість до середовища та його викликів [51].

Відомо, що представники соціал-дарвіністського напрямку негативно оцінювали прагнення держави надавати допомогу нужденним, оскільки це суперечило принципам природного добору, сприяло збільшенню чисельності населення, а виходить, наростанню ресурсної кризи, «перекладало тягар турботи» із бідних на все населення за допомогою податкової й соціальної політики. На думку вчених, це перетворювалося у соціальний паразитизм, який призводив до зниження ініціативності, самостійності, прагнення до вирішення своїх проблем й участі у суспільному житті. Ці ідеї частково знаходять своє відображення у прагненні удосконалити сучасну соціальну політику шляхом надання комплексної допомоги, яка повинна активізувати потенціал людини, направити його на самостійне вирішення життєвих проблем. Таким чином, дарвіністи акцентували увагу на демографічному, адаптаційному й виробничому факторах бідності. В якості основних ресурсів, що дозволяють подолати бідність, вони виділяли:

- пристосовність до життєвої ситуації й соціальних умов;
- цілеспрямованість;
- активність у вирішенні проблем;
- здатність конкурувати, вступати у боротьбу;
- ініціативність й участь у суспільному житті.

У соціологічній літературі дослідження соціальних процесів, що пов'язані з бідністю, проводиться, за трьома базовими напрямками:

1) дотичний до формалізації процесів соціального управління й оптимізації роботи соціальних систем (Н.Архипова, В.Кульба, Л.Растригін тощо);

2) пов'язаний із процесами нестабільності соціальних систем. У рамках зазначеного підходу виокремлюються методики вимірювання бідності, що розроблялись такими науковцями-соціологами як В.Бабосов, В.Левашов, В.Локосов, Н.Наумова, А.Пригожий, Н.Саппа, О.Шкаратан, В.Ядов та ін.;

3) пов'язаний із вивченням екстремальних умов у ході моделювання соціальних процесів (Ю.Саєнко, І.Таганов тощо).

Бідність знаходиться у фокусі уваги соціологічних досліджень (табл. 1.1)

Таблиця 1.1

Характеристика соціологічного підходу до вивчення бідності

Назва соціологічного підходу до вивчення бідності	Характеристика
Веберіанський підхід	Бідність пояснюється різними причинами, серед яких головним є економічний ресурс, де особливо виділяється наявність власності. Бідність характерна для станів, що складаються із робітників, у яких не було власності, кваліфікації, спеціальних навичок і вмінь, можливих для вигідного продажу на ринку праці
Функціоналізм (Т. Парсонс, Л.Уорнер, К. Девіс й У. Мур)	Бідність – це результат різних індивідуальних і набутих здібностей, а також ролі, яку відіграють індивіди у суспільстві. Бідність обумовлена недостатньою виразністю індивідуальних здібностей у людини, що не дозволяє їй самореалізуватися у суспільстві й одержувати більш високий дохід, мати можливість задовольняти більше своїх потреб
Концепція «культури бідності» (О.Льюїс, В.Вілсон, К.Кларк, У.Міллер, М.Ганс)	Основна причина бідності полягає у постійному збереженні й відтворенні у наступних поколіннях субкультури бідних. Визначальну роль тут відіграє ціла група соціально-психологічних факторів, що включають специфічну соціалізацію, засвоєння норм і цінностей, формування рольових установок, обмеження й санкціонування виходу із групи, замкнутість громади
Можливісний підхід (А. Сін)	Можливісний підхід, застосовуваний при дослідженні феномена бідності, розширює розуміння природи й причин бідності за допомогою переміщення фокусу нашої уваги із засобів на цілі, які людей небезпідставно переслідуює, і, відповідно, на свободи, що дозволяють досягнути цих цілей
Деприваційний підхід (П. Таунсенд)	Віднесення себе до бідних згідно цього підходу залежить від середнього рівня життя у суспільстві, при цьому орієнтирами є існуючі стандарти, розповсюджений спосіб життя. Це одержало назву багатомірної депривації, за якої індивід або соціальна група перебуває у «спостережуваному доказовому невігідному положенні» на фоні суспільства

<p><i>Теорія капіталів</i> (П. Бурдьє)</p>	<p>Бідність підходу обумовлена недостатнім обсягом економічного, культурного й соціального капіталів у груп населення, а також їх дефіцитом у конкретному суспільстві. Вихід із соціального прошарку бідних ускладнюється контролем і обмеженням обміну матеріальними й символічними ресурсами між різними соціальними групами, легітимізацією й санкціонуванням входження нових членів у неї з метою збереження «групових кордонів» і «групового капіталу».</p>
--	--

Прихильники *веберіанського* підходу пояснювали бідність різними причинами, серед яких головним є економічний ресурс, де особливо виділяється наявність власності. Але її усунення, як джерела нерівності, не вирішить проблему бідності, оскільки завжди можлива поява інших факторів. Так, важливу роль М. Вебер приділяв статусу, що характеризується через престиж і почесні, а також партіям, які поєднують людей за поглядами, метою, інтересами, можуть базуватися на різних принципах і цінностях, є джерелом впливу. Статус багато у чому залежить від професійної зайнятості, кваліфікації, спроможності конкурувати на ринку праці. М.Вебер у якомусь сенсі відобразив у своїх роботах перехід від станового й класового розподілу суспільства до соціальних прошарків, які виділяються за економічним й професійно-кваліфікаційним критеріями. Так, він відзначає, що як заможні, так і незаможні можуть відноситися до однієї соціальної групи (наприклад, стану) в силу схожого статусу [17, с. 118].

Відмінності в економічних ресурсах і володінні власністю призводять до різних життєвих шансів зміни своєї долі, а відмінності у статусі ведуть до формування певного стилю життя, субкультури соціальної групи. Так, М.Вебер виділяв «позитивно привілейованийий» і «негативно привілейованийий» класи. Бідність була характерна для станів, що складається із робітників, у яких не було власності, кваліфікації, спеціальних навичок і вмінь, можливих для вигідного продажу на ринку праці. Крім власності й кваліфікації М.Вебер також виділяє фактори релігії, раси, фізичної привабливості й «соціальної спритності», які визначають положення індивіда у суспільстві. Таким чином, з погляду *веберіанського* підходу можна виділити економічний, професійно-

кваліфікаційний і політичний фактори бідності. До ресурсів, нестача яких, призводить до бідності, можна віднести:

- підвищення кваліфікації й спроможність до управлінської праці,
- знаходження власності,
- підвищення соціального статусу й престижу,
- розширення життєвих шансів, проходження нового стилю життя,
- одержання доступу до влади через приналежність до партії.

Представники *функціоналізму* (Т. Парсонс, Л. Уорнер, К. Девіс й У. Мур) розглядають бідність як результат різних індивідуальних і набутих здібностей, а також ролі, яку відіграють індивіди у суспільстві. Т.Парсонс, зокрема, відзначав, що різні види діяльності й людські якості оцінюються неоднаково, їхня оцінка залежить від системи цінностей, цілей суспільства, які можуть мати особливу важливість у соціальній системі [56]. На думку К.Девіса й У. Мура, соціальна позиція, що займається індивідами, відповідає наявності або відсутності особливих талантів, наслідуваних від батьків, або ж набутої спеціальної підготовки. Це призводить до оцінки й диференціації людей за їхніми здібностями і здобутими навичками. Одним із головних показників соціального статусу, поряд із владою й престижем, стає економічна винагорода. «Суспільство може користуватися унікальною можливістю – нерівним економічним доходом як основним засобом контролю над процесом заповнення соціальних позицій і стимулювання виконання своїх обов'язків» [26, с. 6].

Тому соціальні позиції, в яких конкретне суспільство зацікавлене менше, будуть відноситися до нижчих шарів і групі бідних. Можна сказати, що бідність, з погляду функціоналістів, обумовлена недостатньою виразністю індивідуальних здібностей у людини, що не дозволяє їй самореалізуватися в суспільстві й одержувати більш високий дохід, мати можливість задовольняти більше своїх потреб. Іншою причиною може бути невідповідність наявних в індивіда талантів і набутих навичок поточним вимогам і цінностям суспільства і, як наслідок, його незапитаність. Таким чином, бідність із погляду

функціонального підходу обумовлена професійно-кваліфікаційним і компетентнісним факторами. А основний ресурс, брак якого може відчувати прошарок бідних, – це володіння якостями характеру, навичками, обов'язками, компетенціями й професією, які є цінними для кожного конкретного суспільства.

Широку популярність у другій половині ХХ с. одержала *концепція «культури бідності»* (О.Льюїс, В.Вілсон, К.Кларк, У.Міллер, М.Ганс) [56], у рамках якої аналізуються норми, цінності, життєвий стиль, соціальне середовище, характерні для бідного населення. Автори ідеї виходять із того, що соціальні страти у суспільстві згодом породжують субкультури зі своїми стійкими особливостями. Це одне з пояснень, чому бідність зберігається, незважаючи на численні спроби з боку держави впоратися із нею. О.Льюїс досліджував спосіб життя мексиканських родин і дійшов висновку, що існує «гетто бідних» зі своїми цінностями, нормами, моделями поведінки, рисами характеру. У цьому зв'язку відзначав, що для «субкультури бідності» характерні наступні соціально-психологічні особливості: брак волі, відкладання на потім, уразливість, залежність, неповноцінність, пасивна реакція, відхід у негативну девіацію, порушення репродуктивної поведінки, суперництво й низька прихильність до близьких, а також виключеність із соціальних інститутів, низький рівень освіти, невелике коло соціальних зв'язків, екстернальний локус контролю або перекладання відповідальності за своє життя на зовнішній світ. Основна причина бідності полягає у постійному збереженні й відтворенні у наступних поколіннях субкультури бідних. Визначальну роль тут відіграє ціла група соціально-психологічних факторів, що включають специфічну соціалізацію, засвоєння норм і цінностей, формування ролевих установок, обмеження й санкціонування виходу із групи, замкнутість громади. В якості основних дефіцитних ресурсів тут відзначають:

– наявність різноманітних соціальних зв'язків, що дозволяють одержувати інший ціннісно-нормативний досвід;

- включеність у соціальні інститути;
- активна стратегія виходу із групи бідних;
- прийняття відповідальності на себе за свій спосіб життя;
- зміна соціального середовища.

Можливісний підхід був запропонований відомим ученим і нобелівським лауреатом з економіки А. Сеном. Аналізуючи проблеми бідності, він відзначав, що можливості, якими володіє людина, а також способи їх використання: «можливісний підхід, застосований при дослідженні феномена бідності, розширює розуміння природи й причин бідності за допомогою переміщення фокусу нашої уваги із засобів на цілі, які людей небезпідставно переслідує, і, відповідно, на свободи, що дозволяють досягнути цих цілей» [50, с. 110]. Відповідно у цьому випадку основною причиною бідності поряд з низьким доходом є відсутність можливостей. Ці обмеження пов'язані:

- з індивідуальними характеристиками (вік, стать, соціальні ролі, стан здоров'я, рівень грамотності, інтелект);
- соціальними характеристиками (особливості політики держави, ступінь стратифікованості суспільства, наявність дискримінаційних практик);
- характеристиками середовища (місце проживання, клімат, епідеміологічна ситуація у регіоні, розвиненість інфраструктури й соціальних інститутів) [48, с. 11].

Таким чином, А. Сен виділяє як індивідуальні, так і зовнішні фактори, пов'язані з умовами життя в суспільстві. Причому останнім він приділяє велику увагу, вважаючи їх важливою причиною бідності. Основним ресурсом з погляду можливісного підходу є людський потенціал, який багато у чому залежить від доступу до освіти й охорони здоров'я в країні.

Деприваційний підхід у певному сенсі є протилежним можливісному підходу А.Сена, оскільки ґрунтується на депривації – позбавленні або неможливості задовольняти свої потреби у необхідному обсязі. Один з найбільш яскравих представників цієї концепції – П. Таунсенд. Віднесення

себе до бідних згідно цього підходу залежить від середнього рівня життя у суспільстві, при цьому орієнтирами є існуючі стандарти, розповсюджений спосіб життя. Це одержало назву багатомірної депривації, за якої індивід або соціальна група перебуває у «спостережуваному доказовому невідгідному положенні» на фоні суспільства [8, с. 118]. У цьому випадку значимими будуть потреби й ресурси у різних сферах: «Поряд з матеріальної депривацією, що включає такі показники, як харчування, одяг, житлові умови, предмети тривалого користування, місце й стан середовища проживання, умови й характер праці, ...показники соціальної депривації, що включають характер зайнятості, особливості проведення дозвілля, освіти» [8, с. 119]. Тобто у цьому випадку багато чого буде залежати від характеристик аналізованого суспільства: ті соціальні групи, які будуть вважатися бідними в одних державах, не будуть такими за мірками інших з більш обмеженими умовами життя й ресурсами. Основними факторами бідності при деприваційному підході є економічний і ціннісно-нормативний. До основних ресурсів відносяться: рівень споживання й можливість відповідати загальному розповсюдженому способу життя.

Упродовж останніх десятиліть соціологи підсумовують, що у дослідженнях бідності слід здійснювати аналіз депривації (оцінок бідності через позбавлення) у соціальному житті, яка зазнається певною частиною населення. Деприваційний підхід передбачає врахування низки матеріальних й соціальних показників для визначення якісної «межі», яка означає соціальну ексклюзивність – фактичне виключення частини населення із нормальних умов життя [16, с. 50].

Виходячи із зазначеного підходу, оцінку бідності, що ґрунтується на використанні деприваційного підходу, слід розділяти на кількісний та якісний компоненти депривації.

Що стосується якісного наповнення різних шаблів депривації (тобто рівнів бідності), то вони характеризуються такими показниками:

1) щабель, який характеризує життєві стандарти, які близькі до середніх та не означають істотного відхилення від загальноприйнятого в суспільстві певної країни способу життя. Родини, які перебувають на цьому щаблі, звичайно відчують мають потребу в поліпшенні житлових умов, вдаються до заощаджень для придбання дорогих предметів тривалого користування, користуванні платними освітніми послугами, а також здійснення сімейного відпочинку й розваг;

2) щабель скрутності (малозабезпеченості) – стан, коли родині бракує коштів на придбання улюблених делікатесів, подарунків для близьких, газет, журналів, книг. На цьому щаблі погіршується якість дозвілля дорослих та дітей, родина не може дозволити собі придбати холодильник, телевізор, пральну машину, відвідати далеких родичів. Крім того, члени родини відмовляються від багатьох платних послуг, насамперед необхідних медичних;

3) щабель гострої потреби (бідності) передбачає те, що обмеження стосуються якості харчування, нестачі одягу й взуття (на цьому щаблі дорослі члени родини відмовляються від їхнього відновлення). Родині досить проблемно підтримувати у порядку житло, купувати й оновлювати прості повсякденні меблі, організувати у разі необхідності ритуальний обряд, купувати життєво важливі ліки. Крім того, для родини обмежені можливості запрошення гостей та виходу в гості;

4) щабель убогості, коли ресурсів родини бракує на нормальне харчування й предмети гігієни, родині не вдається оновлювати одяг для дітей по мірі їхнього зростання. Дітям такої родини відмовляють у купівлі фруктів і соків, у сім'ї можуть бути відсутні такі предмети тривалого користування як телевізор, пральна машина чи холодильник.

У рамках *теорії капіталів* П.Бурдьє соціальний стан індивідів визначається сукупністю різних капіталів. Виділяються економічний капітал (наприклад, гроші, власність), культурний капітал (наприклад, освітні кваліфікації) і соціальний капітал (наприклад, соціальні зобов'язання, зв'язки)

[14]. Кожний із них може приносити матеріальний і символічний прибуток, конвертуватися один в одного, при цьому економічний капітал становить основу для інших його форм. Бідність із погляду такого підходу обумовлена недостатнім обсягом економічного, культурного й соціального капіталів у груп населення, а також їх дефіцитом у конкретному суспільстві. Вихід із соціального прошарку бідних ускладнюється контролем і обмеженням обміну матеріальними й символічними ресурсами між різними соціальними групами, легітимізацією й санкціонуванням входження нових членів у неї з метою збереження «групових кордонів» і «групового капіталу». Таким чином, ключовими факторами бідності тут можуть виступити: економічний, професійно-кваліфікаційний, компетентнісний, статусний, комунікативний. Основні ресурси можуть бути як матеріальними, так і символічними, причому вони можуть конвертуватися один в одного.

Проблему бідності розглядав і У. Бек, що є автором *концепції «суспільства ризику»*, в якій сучасні цивілізаційні й модернізаційні процеси зазнавали критики у зв'язку зі створенням великої кількості глобальних ризиків, що загрожують природі, екології, здоров'ю й усім сферам громадського життя. Учений виявив обернено пропорційну закономірність у системі соціальної стратифікації, коли ризики накопичуються насамперед у прошарку бідного населення: «ризики, як і багатства, розподіляються за класовою схемою, тільки у зворотному порядку: багатства зосереджуються у верхніх шарах, ризики в нижні... «закон» специфічно класового розподілу ризиків і тим самим загострення класових протиріч через концентрацію ризиків на стороні бідних і слабких довгий час вважалося й вважається дотепер одним із центральних вимірів ризику» [9, с. 23].

Одночасно із цим сучасні ризики мають «зрівняльний ефект» за рахунок глобальності виникаючих проблем і системної сутності природних і соціальних процесів, що знаходить своє відображення в економічному й соціальному «ефекті бумеранга», коли глобальні проблеми вертаються для всіх верств населення втратою прибутку, соціальною й культурною кризою,

аномією, злочинністю й тероризмом. Таким чином, для даного підходу характерний акцент на соціальних ризиках та їх позасоціальних факторах, пов'язаних із природним середовищем, екологією, знищенням ресурсів планети й забрудненням навколишнього середовища. Основним дефіцитним ресурсом є можливість уникнення ризиків, обумовлена економічними, інформаційними, демографічними, фізичними, соціально-комунікативними можливостями індивіда. При цьому більш низький рівень доходу й утворення бідних обмежує їх можливості протистояти цим ризикам і уникати їх. Це особливо стосується низького рівня інформаційної грамотності й некомпетентності у ситуаціях вибору, наприклад, умов життя, якості харчування, своєчасності обстеження здоров'я.

Характерною рисою соціології бідності у наш час є її існування не лише у традиційних формах. Водночас для її визначення й вимірювання задіюються методи й критерії, що були розроблені багато десятиліть тому (окремі – ще у 30-х роках ХХ століття) і це спричиняє розбіжності між роботою соціальних служб й окремими формами бідності. З огляду на викладене перспективним напрямком соціології має бути вивчення нових (так званих символічних) форм бідності.

1.2. Сучасні теоретичні підходи до вивчення бідності

Першими, хто розкрив механізм розвитку країн та їх збагачення були фахівці різних шкіл економіки, зокрема А.Серра (пізній меркантилізм), Г.Кері (класична політекономія) й Ф. Ліст (історична школа), котрі мали відмінний погляд на багатства народів, ніж Д. Рікардо й А. Сміт. Фахові розробки цього питання лишаються актуальними і протягом останніх 300 років. За розкриття особливостей формування нерівності і шляхів зменшення відповідної негативної дії низка вчених-економістів здобули Нобелівські премії. З-поміж

найбільш відомих із них – такі як К. Ерроу й Дж. Р. Хікс (1972 р.) – збагатили теоретичні засади рівноваги і добробуту, Ф. Хайек і Г.Мюрдель (1974 р.) – провели вагомий аналіз залежності економічних, та інституціональних явищ, А. Сен (1998 р.) ґрунтовно проаналізував механізм формування добробуту, Е. Дітон (2015 р.) – дослідив фактори, що супроводжують проблемні аспекти споживання, бідності та соціального забезпечення.

Найбільш повно механізми нерівності розкриті французьким економістом Т.Пікетті, екс-головний економіст МВФ К. Рогофф визначив нищівну роль частої грошової допомоги бідним країнам з боку багатих держав, Г. Зінгер і Р. Пребиш, Х. Лейбенстайн, Б. Кналл розглянули компоненти кола бідності й механізм її дії, передумови маргіналізації населення. Також розкриває дію факторів бідності й багатства на основі історичного підходу – Е. Райнерт, механізми розвитку добробуту для усіх – Л. Ерхард, роль урядового керування у розподілі благ та реалізації необхідних державних програм – Д. Стігліц, переважаючий вплив політичних й економічних інститутів, їх обумовленість для формування багатства народів на прикладі більшості держав світу – Дж. Робінсон й Д.Аджемоглу тощо.

У сучасному науковому обігу існують монетарна, деприваційна та суб'єктивна концепції бідності із відповідними методологічними підходами до розрахунку нужденності осіб у скрутному матеріальному становищі. В цілому виокремлюють об'єктивну та суб'єктивну; абсолютну та відносну, тимчасову та хронічну (застійну) бідність, зміст та критерії оцінювання яких представлені в табл. 1.2.

Таблиця 1.2

Види, зміст та критерії бідності населення

Види бідності	Зміст	Особливості
Об'єктивна бідність	Державою формується показник бідності в країні на підставі її реальних фінансових можливостей із надання допомоги й доступу до матеріальних і духовних благ	
Суб'єктивна бідність	Визначається виходячи із особистісної самооцінки та створює суспільну свідомість та поведінку.	Формує споживацько-утриманські настрої певних верств громадян, знижує мотиваційну зацікавленість в активному пошуку додаткового заробітку.
Абсолютна бідність (нормативна)	Рівень споживання, забезпечений державою, який визначається: а) прожитковим мінімумом; б) ціною продуктового кошика; в) добовим раціоном споживання; г) стандартами ООН для держав Центральної та Східної Європи	Межа бідності для різних держав (добове споживання за паритетом купівельної спроможності): – Африка - 1,07\$; – країни Карибського басейну - 2,15\$; – країни Центральної і Східної Європи та СНД - 4,3\$; – країни розвинутої економіки - 14,77\$ (межа бідності в США).
Відносна бідність	Непроможність забезпечення гідного рівня життя для певного суспільства. Бідними є особи, дохід яких не перевищує певного відсотка від середньодушового доходу в державі й визначається: а) за фіксованою часткою доходів (витрат) у країні; б) за вартістю мінімуму споживання, який розраховується відповідно до рівня харчування найбіднішого населення країни (20% загальної чисельності).	Масштаби відносно бідності залежать насамперед не від рівня життя, а від рівня майнового розшарування. Межа бідності у міжнародній практиці обґрунтовується на рівні 35-50% медіанного доходу. В нашій країні вона визначається за відносним критерієм 75% медіанного показника середньодушових витрат

Монетарна бідність включає абсолютну та відносну бідність. Різниця між ними полягає в тому, що перша визначається державою на основі прийнятих в країні критеріїв доходу, а саме межею бідності, або прожитковим мінімумом, а друга, ґрунтується на ситуації, коли індивід не має достатньо коштів, щоб вести прийнятний для даного суспільства стиль життя з формуванням суспільної свідомості та поведінки. Особливість абсолютної

бідності полягає в її диференціації відносно рівня розвитку суспільства кожної країни і чітких критеріїв мінімуму споживання, а відносна бідність визначається середнім рівнем споживання по країні.

З точки зору соціології прив'язка характеристик бідності до прожиткового мінімуму є довільною. Безсумнівно, що бідність є феноменом соціальної лімології (від лат. *limes* – границя, межа). «Соціологія, - пише П.Бурдьє, – являє собою соціальну топологію. Так, можна зобразити соціальний світ у формі багатомірного простору, побудованого за принципами диференціації й розподілу» [14, с. 525]. Люди зайняті окресленням (підтримкою, зміною, захистом тощо) кордонів, що утворюють різні соціальні простори. Ця діяльність з окреслення кордонів називається соціальною лімологією. Бідність – це окреслений вказаною діяльністю соціальний простір.

Деприваційна бідність характеризується не наявністю коштів у індивіда, а кількістю, характером позбавлень та соціальних виключень, який він зазнає у повсякденному житті. Для визначення цього виду бідності проводять опитування домогосподарств за 33 ознаками бідності та виключення з виділенням економічного та інфраструктурного блоків. Суб'єктивна бідність здебільшого ґрунтується на самооцінці індивіда свого власного матеріального становища, а межа бідності визначається на основі оцінки відповідей респондентів щодо мінімального доходу, необхідного їм для досягнення достатнього способу життя.

За часовим горизонтом визначають наступні види бідності для країни як: традиційна тотальна (перебування країни в тотальній бідності у довготривалому періоді – 50-100 років і більше); раптова тотальна бідність, коли стабільна економічно розвинена країна з багатими ресурсами, техніко-технологічним та інтелектуальним потенціалом раптово стає тотально бідною (притаманні післяперебудовній Україні та іншим пострадянським країнам) та тимчасова масштабна бідність (короткотермінова бідність у країнах, що розвиваються). Виокремлюють також бідність відносно окремої людини або домогосподарства – тимчасову (одномоментне погіршення рівня життя через

природні катаклізми, форс-мажорні обставини, трансформаційні або політичні зміни); застійну бідність (неможливість для сім'ї або людини самостійно подолати бідність) й хронічну («спадкоємна» бідність).

ВООЗ також сформувала міжнародні стандарти добового раціону споживання для критеріїв бідності й злиденності. У першому випадку добовий раціон знаходиться нижче за 2100 ккал на добу, на другому – менше, ніж 80% від цього значення (1680 ккал на добу). Хоча вказаний підхід не є досконалим, він не дозволяє виявляти погіршення якості харчування, оскільки не можна визначити значну вірогідність споживання незаможними прошарками населення дешевого харчування.

Міжнародний контекст

Навіть з економічної точки зору людина (*homo oeconomicus*) є не винятково споживачем, а господарюючим суб'єктом; видами ж господарювання є виробництво, споживання, обмін і розподіл. Відповідно економічним чином бідність виражається в обмеженнях не лише на споживання, але й на участь у виробництві, обміні й розподілі (тобто бідність – це неможливість здійснювати економічну діяльність у всіх її аспектах). Бідний позбавлений гідного місця у суспільному виробництві і, головне, не має перспективи одержати «гарну роботу» (і ця обставина впливає на його самосвідомість, вносить істотний вклад у формування психології бідності). Місце бідного у процесі обміну (на ринку) досить мізерне. У розподілі благ він - утриманець, що також не сприяє росту його самооцінки.

Фахові дослідження науковців і практиків ООН дозволяють виокремити 4 базових прояви бідності: нетривале життя; недостатня освітня підготовка; позбавлення економічної основи нормального життя – чистої води, послуг медицини, якісного харчування й вилучення із громадського життя. Негативним проявом бідності є те, що вона унеможливорює для частини населення підтримки способу життя, притаманного конкретному суспільству в конкретний період часу, із-за нестачі коштів.

Важливо акцентувати увагу на тому, що бідні прошарки населення

позбавлені благ і не мають необхідних умов життя, повноцінного харчування, здоров'я, займатися спортом, цікаво проводити дозвілля, отримувати освіту, брати активну участь у громадському житті. Також негативним проявом бідності є породження невпевненості у власних можливостях, неможливості захисту, неможливість планувати віддалене майбутнє.

Аналізуючи більшість типологій бідності експерти наднаціональних структур визначили наступні види бідності:

- ендемічна - бідність, що обумовлена недостатнім розвитком економіки, що не дозволяє гарантувати нормальний рівень життя;
- локальна - бідність певних груп населення, географічних районів й окремих родин або осіб;
- хронічна - стан, при якому однакові верстви населення, райони, родини чи особи перебувають за межею бідності понад 1 року.
- епізодична - бідність, яка має одноразовий характер (затримка виплати зарплат чи інших соціальних виплат).

У світі відсутній єдиний стандарт бідності й методики її виявлення і кожна країна використовує національні критерії. Абсолютні критерії доцільні при вивченні падіння (зростання) рівня населення, однак вони недоцільні при формуванні заходів соціальної політики.

Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй висунула найбільш багатопланову методику виміру бідності – це Індекс людського розвитку, який визначається середнім арифметичним від трьох основних індексів (довжини життя, рівня освіченості дорослого населення і середнього періоду навчання та наявності ресурсів для гідного життя). Це дозволяє виявити як індекси розвитку певних держав, так і їх регіонів.

Подальші розробки більш загального вимірювання бідності зумовили розробку Програмою Розвитку ООН методики розрахунку індексу багатовимірної бідності (2010 рік), що застосовується для виявлення уражень в одних і тих самих родинях щодо освіти, здоров'я й рівня життя.

В Україні питанню подолання бідності населення, методикам її оцінки та розкриттю механізмів формування суспільства справедливого розподілу присвячено багато робіт науковців, але вибір механізмів розбудови нових та удосконалення існуючих політичних і економічних інститутів для подолання бідності населення є пріоритетним завданням системи державного управління в умовах динамічних змін, децентралізації влади залишається актуальним і потребує подальшого дослідження.

Проблему бідності в Україні не обійшли увагою і національні вчені економісти, соціологи, політологи. Вона знайшла своє відображення у роботах таких українських вчених як В. Антонюка., В. Ворони, А.Гальчинського, С. Корабліна, А. Колота, В. Куценко, Т. Кір'ян, Е.Лібанової, О. Макарової, В. Мандибури, С. Полякова, Ю. Саєнко, Л.Черенько, Т.Унковської та російських науковців Б. Генкіна, С. Дятлова, А.Егоршина, Р.Нуреева, Р. Колосової тощо.

Бідність у нашій країні передбачає, насамперед, стрімкий характер негативних процесів, що передбачали розповсюдження у середовищі широких прошарків населення не просто бідності, а нужденності, убогості. У 1990-х роках нужденність стала реальністю для багатьох груп населення України – при цьому не лише тих, хто опинився в екстремальних умовах, а й для тих, хто раніше міг забезпечити себе і родину, тобто для співробітників із високим рівнем освіти або кваліфікації.

Загалом бідність як соціальне явище знаходить свій прояв у всіх сферах громадського життя та у всіх аспектах соціальних відносин, заслуговуючи при цьому на прискіпливу увагу фахівців-соціологів.

Процес «збідніння» країни небезпечний соціальними наслідками. Збільшення розриву між бідними й багатими призводить до посилення диспропорційності стратифікаційної піраміди суспільства, до зменшення вертикальної мобільності можливостей і самореалізації індивідів. Виникає феномен «працюючих бідних», характерний із 1990-х років для працівників бюджетної сфери. Невисока заробітна плата, непрестижність сфери діяльності й незадоволеність базових потреб призводять до зниження мотивації

працівників та ефективності їх праці у цих галузях. Недостатність соціально-економічних умов для формування й функціонування родини приводить до порушення відтворення населення й соціалізації підростаючого покоління. До групи бідних у зв'язку із високим утриманським навантаженням і слабкою соціальною захищеністю найчастіше попадають багатодітні родини й матері-одинаки. При цьому в суспільній думці формується непривабливий образ родини з кількістю дітей, що перевищують середню норму. Бідне населення обмежене в можливості підтримки й збереження свого здоров'я у зв'язку з низькою доступністю медичних препаратів і послуг, необхідних для цього. Для прошарку бідних також характерні маргіналізація, віктимізація, поширення негативних девіацій і злочинності.

Ситуація, яка склалася, вимагає певних заходів державної соціальної політики, спрямованих на вирішення проблем бідності. Однак у цьому випадку виникає протиріччя між станом системи соціального захисту, який включає різні програми поліпшення соціально-економічного становища населення, і збереженням і навіть збільшенням кількості бідних у суспільстві. Це вимагає перегляду підходів, зміни стратегії підтримки нужденних у бік активізації всіх наявних у них ресурсів. Тому для прийняття ефективних управлінських рішень, реалізації збалансованої соціальної політики, спрямованої на подолання проблеми й на розвиток потенціалу населення, необхідне визначення сутності, причин, меж, критеріїв і факторів бідності.

Бідність як одна з найбільших проблем сьогодення істотно обмежує потенціал людського розвитку, формує масштабні політичні конфлікти, становить виклик єдності соціуму й безпеці країн. Бідність - це стан частини населення, що визначається залежністю від різноманітних причин, що представлено у додатку А.

Висновки до 1 розділу

Отже, однією з важливих складових економічної безпеки є подолання бідності, у т.ч. серед такої соціально вразливої групи населення як пенсіонерів.

1. Розглянуто суть та зміст бідності як соціального феномену. Дослідження праць ряду вчених, що працювали у різних сферах соціологічного знання, виявив, що українська бідність характеризується такими специфічними особливостями:

- низьким рівнем життя населення загалом;
- психологічним неприйняттям економічної нерівності;
- великою кількістю людей, котрі відносять себе до категорії бідних;
- бідність серед працюючого населення.

Проблеми подолання соціальної нерівності та запобігання бідності широко досліджували такі вітчизняні вчені: С. Башкіров, О. Васильєва, О.Крикун, Е. Лібанова, В. Новіков, Т. Новосельська, М. Огай, С.Полякова, А.Прокопенко, О. Рєвнівцева, А. Реут, В. Семенов, Н. Холод, Л.Черенько, Л.Шевченко, В. Шишкін та ін.

2. Виявлені сучасні теоретичні підходи до вивчення бідності, аналіз яких дозволяє зробити висновок, що бідність – це, насамперед, низькоресурсний стан, за якого в окремого індивіда, родини або соціальної групи спостерігається дефіцит різних ресурсів, що представляють цінність у даному суспільстві й/або, що допомагають поліпшити соціальний стан і статус. При цьому самі ресурси украй різноманітні і їх можна структурувати у класифікації за різними підставами.

Соціологи оцінюють бідність як соціальне зло, оскільки вона являється злочином суспільства у контексті власних соціальних наслідків. Оскільки це соціальне зло, йому притаманні певні соціальні функції, зокрема:

- економічна (адже бідні виконують ряд суспільно необхідних робіт, за які вони отримують низьку заробітну платню);
- психологічна, духовна тощо.

Як правило при збільшенні числа бідних у суспільстві істотно збільшуються доходи заможних верств населення. Тому проблема бідності як соціального феномену передбачає об'єктивну суперечність між загальним стандартом рівня життя у соціумі й суб'єктивним розумінням бідності на культурному й світоглядному рівнях свідомості людей. Зазначене спричиняє порушення пропорцій розвитку суспільства загалом і саме на цьому ґрунті базується дисбаланс інтересів різних груп населення, трансформація домінуючих соціальних цінностей, наслідок чого стають зміни суттєвих якостей соціуму.

Розділ II. Бідність пенсіонерів як об'єкт соціологічного аналізу

2.1. Досвід дослідження бідності пенсіонерів в українській соціології

Власне соціологічний підхід до розуміння сутності бідності точно сформульований А.Туреном: «Предметом соціології є пояснення поведінки діючих осіб за допомогою соціальних відносин, в яких вони виявляються», і не слід думати, що «можна ...пояснювати поведінку рівнем заробітної плати, типом житла або станом техніки. Очевидно, потрібно спочатку перетворити ці «ситуації» у суспільні відносини й насамперед у рівні участі» [52, с. 125]. У суспільних відносинах ці «ситуації» набувають соціального сенсу, і саме цей зміст опосередковує (тобто пояснює) поведінку й свідомість людини (подібно тому, як річ у відносинах обміну набуває сенсу товару, і дії з вказаною річчю як із товаром опосередковують цим змістом). Суть даного явища полягає в тому, що певні обставини у певних відносинах здобувають і мають сенс бідності. Основною обставиною «ситуації бідності» є рівень заробітної плати, доходів. Завдання соціолога полягає у тому, щоби з'ясувати, в яких відносинах доходи набувають сенсу багатства/бідності й у чому полягає цей зміст. Ключову роль у цьому відіграють чотири типи відносин.

По-перше, у ринкових відносинах доходи, заробітна плата мають сенс відповіді на запитання про цінність і гідність людину. «Вартістю або цінністю людини, – констатував Т. Гоббс, – подібно всім іншим речам є його ціна, тобто вона становить стільки, скільки можна дати за користування його силою» [18]. Ринковими відносинами встановлюється, конститується певний захід цінності (гідності) людини. Але внаслідок «екзистенціальної безумовності» (за вираженням одного з головних представників екзистенціалізму К. Ясперса) і соціокультурних диспозицій людина протестує проти застосування до неї цього заходу, не визнає її ані вичерпної, ані релевантної.

Щодо цього низька заробітна плата сприймається як зневага гідністю людини, позбавлення гідності. Утім, на вістрі цього протиріччя є розвилка, пов'язана із так званим локусом контролю. Низька заробітна плата може

сприйматися як несправедливість, відповідальність за яку лежить на роботодавцеві, державі, людях, які не цінують співробітника, та інших обставинах. Але вона може сприйматися й у ракурсі особистої відповідальності за свою долю (у цьому ракурсі сприйняття людина прагне підвищити свою вартість за допомогою освіти, певних ініціатив тощо).

На цьому фоні безглуздості праці й життєвої безвихідності (дефіциту легітимних способів вирішення проблеми бідності) бідність сполучається з девіантною і навіть делінквентною поведінкою, у тому числі в частині способів вирішення проблем бідності (джерелом делегітимації, як стверджує Ю. Хабермас [53], є дефіцит змістів, що породжує мотиваційну кризу; дефіцит свідомості праці веде до делегітимації трудових відносин і праці в цілому як засобу вирішення своїх життєвих проблем).

По-друге, у відносинах соціальної диференціації й приналежності доходи набувають значення знаку приналежності до певних соціальних груп і атрибута соціального статусу (бідність - це стигма). Теза Ж. Бодрійяра про те, що споживання є процесом соціальної диференціації (споживання репрезентує соціальні статуси, створює сам феномен бідності/багатства як значення знака соціальної приналежності статусу), є ключовим для соціологічного аналізу бідності [12]. При цьому слід усвідомлювати те, що в умовах мас-медіа стандарти споживання й знаки соціальної диференціації задаються демонстративним споживанням» (Т. Веблен) еліт, а не життєвими стандартами соціологів і керівників, що передбачають порівняння «себе із сусідами».

По-третє, у відносинах участі й визнання доходи набувають сенсу соціальної умови й соціального заходу людяності. Соціальні системи, як стверджував П. Бурдьє, функціонують у логіці визнання індивіда людиною «нашого кола», що окреслює у своєму кінцевому масштабі «світ людей» (що встановлює кордон між людьми й нелюдями). «Дух консьюмеризму» зміщає «захід людяності» у сферу споживання й пов'язаний зі споживанням соціальної диференціації, але «серйозні відносини» мінімізують ілюзорний характер цього «зміщеного заходу».

По-четверте, використовуючи понятійний апарат Н.Лумана, у відносинах референції й особливо самореференції опозиція бідність/багатство розгорнута як свого роду «ордината», значення якої вказує на зміст того, «що відбувається зі мною» і на сам факт свідомості мого існування. У відносинах самореференції бідність обертається катастрофічним дефіцитом сенсу існування, що виражається в неможливості відтворення, зміни й розвитку «самості».

Важливість проблематики бідності в сучасному суспільстві призвела до виникнення важливого наукового напрямку - соціології бідності. Її суть як спеціальної соціологічної теорії складають поняття й категорії, що визначають бідність як соціальне явище і соціальний процес, а також розкривають систему чинників, які на нього впливають. Об'єктом соціології бідності є феномен бідності у всіх його формопроявах та розвитку. Предметом соціології бідності є процеси матеріальної і духовної деградації індивідів і соціальних груп, звуження їхніх перспектив, пов'язаних з розвитком бідності. Бідність розглядається не тільки як визначений економічний і соціокультурний стан людей, а й як особливий спосіб і стиль життя, що передається з покоління в покоління, норми поведінки, стереотипи сприйняття і психології [42, с. 47].

В Україні рівень бідності відстежує така установа як Інститут демографії й соціальних досліджень НАН України. Офіційний моніторинг бідності в нашій країні ведеться відповідно до відносного підходу (розраховується рівень відносної й крайньої бідності) та за абсолютним підходом (розраховується рівень бідності за критерієм прожиткового мінімуму з використанням витрат і також із використанням доходів). А для міжнародних порівнянь використовується такий критерій визначення бідності, як 5 доларів США на одну особу на добу, перерахованих у гривні, за паритетом купівельної спроможності, що надає Світовий банк [13, с. 178].

Основою для зарахування населення до категорії бідних є вартісне визначення межі бідності, яка розраховується за фіксованою часткою середньодушового доходу (витрат) – 75% медіанного рівня сукупних доходів

(витрат) у розрахунку на умовного дорослого. Розрахунки здійснюються кожен квартал на основі даних вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України, що проводиться Держкомстатом України [29, с.42]. Також уряд визначає межу малозабезпеченості, яка дає право на грошову допомогу непрацевдатним громадянам, котрі отримують пенсію, середньодушовий сукупний дохід сімей яких не перевищує цього показника.

Крім цього, для комплексної оцінки бідності було розроблено такі показники, що визначають масштаби бідності: межа крайньої форми бідності, рівень бідності, сукупний дефіцит доходів бідного населення, середній дефіцит доходів бідного населення, глибина бідності [29, с. 43].

У липні 2017 року Кабінет Міністрів України затвердив методику комплексної оцінки бідності, згідно з якою визначають три групи критеріїв оцінювання бідності.

Перша група (базові монетарні критерії бідності): загальні еквівалентні видатки особи нижче від 75% медіанного рівня середньодушових еквівалентних сукупних видатків; сукупні видатки особи нижче розрахункового прожиткового мінімуму на душу населення; сукупні еквівалентні доходи особи нижче від прожиткового мінімуму на душу населення; загальні доходи особи нижче від законодавчо встановленого мінімуму на місяць у середньому на 1 людину.

Для базових монетарних критеріїв бідності визначаються такі показники: дефіцит доходу бідних; дефіцит доходу бідних; глибина бідності.

Друга група (інші монетарні критерії бідності): видатки особи нижче від рівня бідності, визначеного ООН для країн ЦСЄ як гривневий еквівалент 5,05 долара; середньодушові доходи особи нижче від 60% рівня доходів за шкалою ЄС.

Третя група (немонетарний критерій бідності): наявність у родинях через нестачу коштів 4 із 9 показників депривації (зменшення чи повне позбавлення змоги задовольняти основні потреби).

Відповідно до методології ЄС, до ознак депривації належать: наявність у родини заборгованостей із виплати іпотеки чи оренди, рахунків за комуналку, платежів за купівлю товарів й послуг на виплату чи інших платежів; неспроможність оплатити тижневу відпустку поза домом; неспроможність платити за підтримку належної температури в житлі [31].

Зростання бідності в Україні суттєво загрожує соціально-економічному розвитку держави, підриваючи чинники економічного зростання та соціальної стабільності. Погіршуються економічні умови відтворення людського потенціалу: знижуються можливості повноцінного харчування населення, погіршується його якість, що негативно позначається на здоров'ї мешканців України; стають менш доступними необхідні товари тривалого користування, які підвищують комфортність життя та полегшують домашню працю (пральні машини, персональні комп'ютери тощо); знижується рівень доступу до якісних послуг медицини, освіти, культури; суттєво звужуються можливості для повноцінного відпочинку та відновлення здоров'я, ефективного використання вільного часу [5, с. 12].

Як свідчать соціологічні дослідження, на показники старіння у нашій країні традиційно накладають відбиток «демографічні хвилі», які зумовлюють істотні зміни кількості вікових контингентів, що перетинають позначку першого порога старості (60 років) або ж 65-річчя. З огляду на це за збереження загальної тенденції прогресуючого старіння населення в Україні за другу половину ХХ сторіччя у певні періоди частка населення, яке старше за 60 (65) років, тимчасово знижувалася, що було пов'язано зі вступом до спільноти літніх осіб менш численних поколінь (наприклад тих, які пережили період 1941-1945 років). Важливо, що вплив демографічної хвилі невдовзі (по мірі того, як поріг старості перетнуть численні покоління народжених вже наприкінці першої – на початку другої половини ХХ сторіччя), зумовлюватиме посилення старіння населення. Нині більшість літніх людей в Україні представлена умовними «молодими старими» (віком від 60 до 74 років), які становлять понад 70% усіх осіб, які старші за 60 років. Водночас у

перспективі варто очікувати підвищення частки старших вікових груп у складі найбільш літнього населення [37].

Методика досліджень бідності є предметом зацікавлення багатьох дослідників. Основна складність дослідження полягає у відсутності точного визначення, яке давало б можливість здійснювати кількісну оцінку цього явища. На оцінювання та порівняння рівнів і показників бідності впливають регіональні пропорції, високі темпи інфляції, притаманні країнам, де проблема бідності відчувається найсильніше. Тому сьогодні, як і раніше, визначення бідності залишається для кожної країни умовною величиною, залежною від численних методичних та технічних рішень [54, с.79].

У міжнародній практиці використовують кілька методів виміру бідності: нормативний, статистичний, стратифікаційний, евристичний, економічний тощо. Найпоширенішими є статистичний й нормативний. При цьому статистичний метод розглядає як бідних або перші 10-15% шкали розподілу населення за отримуваними доходами, або тих, хто має доходи нижчі за середні [51, с. 178]. Серед методик статистичного виміру бідності виділяють два основні підходи: класичний та багатовимірний. Класичний підхід трактує бідність як відсутність достатніх коштів для задоволення основних потреб особи, характеризується прийняттям при вивченні явища бідності одного мірила (найчастіше певного рівня доходів домашнього господарства або його обов'язкових витрат). Водночас друге, концептуально найближче до сьогоденного визначення бідності, використовує для виявлення бідних груп, крім основних детермінант стану економіки домашніх господарств, також такі негрошові показники: облаштування домашніх господарств товарами тривалого користування, проведення дозвілля або навіть оцінки здоров'я.

Нормативний метод визначає науково обґрунтовані норми мінімального споживання – що є необхідним для людини з продуктів харчування, одягу, предметів побуту, комунальних послуг. У рамках стратифікаційного методу бідними вважаються ті люди, які не можуть забезпечити самі себе (інваліди,

неповні сім'ї, діти без батьків, емігранти). Евристичний метод ґрунтується на суспільній думці чи на думці самого респондента. Економічний метод виходить з можливості держави матеріально підтримувати певну категорію бідних [51, с. 178].

За даними соціологічних досліджень, соціальна структури бідності в Україні складається з трьох груп:

- 1) традиційна група, до якої належать багатодітні і неповні сім'ї, пенсіонери, інваліди і безробітні («старі бідні»);
- 2) нетрадиційна група, до складу якої входять працівники бюджетних установ, що мають двох або більше дітей і страждають від систематичних затримок заробітної плати («нові бідні»);
- 3) «наднетрадиційна» група людей - потерпілі від різного роду економічного шахрайства («новітні бідні») [29, с. 44].

2.2. Соціальні механізми та фактори детермінації бідності пенсіонерів в Україні

Проблема бідності в Україні за даними СБ наразі вельми актуальна - за межею бідності перебуває близько 70-80% населення і процес зuboжіння триває навіть за надання соціальних допомог бідному населенню. Тому перед політичними елітами і суспільством України постало завдання подолання соціальної й політичної криз через формування інститутів, адекватних сучасним викликам розвитку в затяжний фазі турбулентності.

Україна належить до країн з великою часткою населення у пенсійному віці. На початок 2021 року частка населення, що мала статус пенсіонера, сягнула 22,8%. [47]. На фоні загальної тенденції скорочення населення у нашій країні його старіння в найближчі десятиріччя буде збільшуватися частка

людей похилого віку.

Зміна соціально-демографічної структури населення у напрямі збільшення частки літніх людей, можливості і потреби яких істотно відрізняються від потреб інших вікових груп населення, призведе до загострення соціальних та економічних проблем, пов'язаних із фінансовою стабільністю систем пенсійного забезпечення, соціального захисту, охорони здоров'я та ряду інших. Так, уже нині комплекс заходів, спрямованих на підтримку літніх людей, фахівці визнають недостатнім та малоефективним, хоча ці витрати складають майже 2/3 (в 2014 році – 65,5 %) усіх витрат на соціальний захист [46, с. 125].

Розмір призначеної пенсії є головним джерелом доходів літніх людей: у структурі сукупних доходів самотніх пенсіонерів її частка перевищує 60 %. Вагомою статтею їхніх доходів є заробітна плата, оскільки частина пенсіонерів продовжують трудову діяльність, оскільки мають намір забезпечити собі належний рівень життя. При цьому більшість працюючих пенсіонерів проживають у містах; у сільській місцевості можливостей для працевлаштування за межами особистого селянського господарства після виходу на пенсію значно менше.

Труднощі з працевлаштуванням пенсіонерів незалежно від місця проживання пов'язані ще й із тим, що роботодавці не хочуть працевлаштовувати осіб передпенсійного та пенсійного віку (за винятком деяких непопулярних серед молодших контингентів та низькооплачуваних категорій посад – прибиральниця, сторож, вахтер). Крім того, вони часто не вміють працювати з сучасною технікою, а система перенавчання та підвищення кваліфікації для представників старших вікових контингентів в Україні практично не працює.

Доволі відчутною залишається питома вага вартості спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства та від самозаготівель, а її зростання свідчить про погіршення матеріального добробуту літніх людей.

Низький рівень доходів літніх людей визначає і специфіку формування

їх витрат. Протягом останніх трьох десятиріч найбільшу питому вагу у пенсіонерів мають витрати на придбання продуктів харчування. Так, пенсіонери-одиначки витрачають на продукти близько 60% від загальної суми витрат, ті, хто проживає в домогосподарстві разом з іншими пенсіонерами – вже 55 % (для порівняння: частка витрат на харчування в домогосподарствах осіб у працездатному віці становить 45-47%) [46, с. 126]. При цьому проблема полягає не стільки у кількісних показниках споживання, скільки у незбалансованості харчового раціону: домогосподарства, де проживають пенсіонери, забезпечують добову калорійність переважно за рахунок продуктів з високим вмістом жирів та вуглеводів і хронічно недоспоживають білки, що негативно впливає на стан здоров'я.

Літні люди є вразливими із точки зору ризиків бідності. Незважаючи на те, що на загальноукраїнському фоні ситуація виглядає цілком благополучною – рівень відносної бідності серед пенсіонерів стабільно нижчий за середній в країні на 2–3 процентних пункти [46, с. 126], обмеженість доходів у більшості випадків тільки пенсійною виплатою із солідарної системи і наявність специфічних потреб, пов'язаних із віком (лікування, постійний прийом ліків, інша кваліфікована допомога) істотно збільшують ризики бідності літніх людей.

Бідність – явище сімейне; наявність у домогосподарстві, крім літньої людини, одного чи кількох дітей істотно підвищує ризики бідності. У складних багатопоколінних домогосподарствах (а їх досить багато в Україні), де вимушено проживають дві й більше сімей, які не можуть через фінансові труднощі придбати окреме житло, традиційно зберігаються найвищі показники бідності.

Наукові розвідки, проведені соціологами, свідчать, що більшість населення похилого віку України проживає у складі сім'ї. За даними дослідження 2020 року самотньо живе тільки 36,3% пенсіонерів, решта мешкає у нуклеарній сім'ї або у розширеній нуклеарній сім'ї. Як правило, в українській родині ведеться спільне господарство з об'єднаним бюджетом

Значна частина пенсіонерів прагне але не в стані знайти додатковий заробіток (42,5%). Американський соціолог Джон Вінсент позначив ключову дихотомію, що визначає положення людей старшого віку, як «лібералізацію від старіння» і «лібералізацію старіння». Зокрема, він пише: «Літній вік не може бути чимось, чого слід уникати. Дуже важливо розрізняти лібералізацію від старшого віку та лібералізацію старшого віку. Перша досягається через тривалу молодість, в той час як друга - через конструювання значущості третього віку. Або іншими словами, перша конструюється через поза вікову ідентичність, а друга являє собою звільнення від обмежень третього віку. Перша - не більше ніж ілюзія, друга - реальна можливість» [69].

Відносно українських реалій, можна стверджувати, що для 1/3 пенсіонерів характерна перша модель - «збереження установок на трудову діяльність в пенсійному віці».

Актуальним питанням є розгляд бідних як «виду людей». Мається на увазі введене Я.Хакінгом та його послідовниками поняття *kinds of people, interactive kinds* [60]. Чотири ознаки вказують на перетворення цієї соціальної групи у «вид людей»:

- формування закритої, замкненої комунікативної й інтерактивної сфери;
- створення механізмів прямого соціального самовідтворення групи (бідні одружуються на бідних і народять бідних);
- формування у суспільній свідомості стійкого уявлення про групу (бідні сприймаються як соціально неспроможні, девальвовані люди);
- група ідентифікується як «вони» і сама себе ідентифікує як «ми»; ця обставина виражається у появі «сленгових» назв і самоназв групи; паралельно «у групі хронічних бідних як «ядрі» бідності ...іде ...активне формування ідентичності представників «соціальних низів» [19, с. 150].

«Вони [бідні] усе більше відриваються від іншого суспільства. Їхній соціальний капітал, їх зв'язки, як правило, зав'язані на такі ж бідні родини. У

підсумку ця група замикається на собі й починає самовідтворюватися», – стверджує С.Марєєва [48, с. 114].

Звичайно, підвищувати рівень доходів і забезпечувати більш прийнятний рівень споживання необхідно, але цього недостатньо.

Пріоритетними повинні бути поставлені інститути участі, що забезпечують високий рівень соціальної інтеграції, який виключає стигматизацію бідності й перетворення бідних у «вид людей». Зрозуміло, що у таких інститутах відносини й процеси соціальної диференціації, соціальної участі й референції повинні бути виведені з-під диктату економічних факторів (таких як рівень споживання, доходи) і консьюмеризму. Вони мають протиставити вартісній оцінці гідності й цінності людині інші критерії соціального, соціо-культурного й екзистенціального характеру.

Висновки до 2 розділу

Таким чином, розглянувши бідність пенсіонерів як об'єкт соціологічного аналізу, ми прийшли до таких висновків:

1. Важливість проблематики бідності в сучасному суспільстві призвела до виникнення важливого наукового напрямку – соціології бідності. Її суть як спеціальної соціологічної теорії складають поняття й категорії, що визначають бідність як соціальне явище і соціальний процес, а також розкривають систему чинників, які на нього впливають.

2. В Україні рівень бідності відстежує Інститут демографії й соціальних досліджень НАН України. Офіційний моніторинг бідності в нашій країні ведеться відповідно до відносного підходу (розраховується рівень відносної й крайньої бідності) та за абсолютним підходом (розраховується рівень бідності за критерієм прожиткового мінімуму з використанням витрат і також із використанням доходів). У липні 2017 року Кабінет Міністрів України затвердив методику комплексної оцінки бідності, згідно з якою визначають три групи критеріїв оцінювання бідності. За даними соціологічних досліджень, соціальна структури бідності в Україні складається з трьох груп: традиційна група, нетрадиційна група, «наднетрадиційна» група.

3. Зміна соціально-демографічної структури населення України у напрямі збільшення частки літніх людей, можливості і потреби яких істотно відрізняються від потреб інших вікових груп населення, призведе до загострення соціальних та економічних проблем, пов'язаних із фінансовою стабільністю систем пенсійного забезпечення, соціального захисту, охорони здоров'я та ряду інших.

4. Підвищення рівня пенсійних виплат безумовно позитивно вплине на скорочення масштабів деприваційної бідності в частині економічних депривацій (позбавлення). Зокрема, у літніх людей буде більше ресурсів для підвищення якості харчування, придбання необхідних непродовольчих

товарів та оплати послуг, покращення житлових умов, покриття неочікуваних інших необхідних витрат.

Водночас заходами монетарної політики вочевидь не вдасться зменшити масштаби позбавлення літніх людей можливостей доступу до інфраструктурних об'єктів. Для забезпечення комфортного існування усім членам суспільства, незалежно від соціально-економічного статусу, віку, місцевості проживання необхідно запроваджувати реформи з урахуванням потреб, інтересів та можливостей літніх людей. Мова йде, передовсім, про медичну реформу. Більшість літніх людей мають серйозні проблеми зі здоров'ям, потребують постійного лікування, а частина не може обходитись без сторонньої допомоги. В Україні сфера соціальних послуг нині перебуває в процесі реформування, тому важливо спрямувати реформи таким чином, щоб вони максимально враховували потреби літніх людей та забезпечували їм комфортне проживання.

Розділ III. Соціологічне дослідження рівня життя пенсіонерів у сучасному українському суспільстві

3.1. Програма та інструментарій соціологічного дослідження «Зміст, механізми та фактори детермінації рівня життя пенсіонерів сучасної України»

Програма й інструментарій соціологічного дослідження «Зміст, механізми та фактори детермінації рівня життя пенсіонерів сучасної України» передбачають кабінетне дослідження, яке ґрунтується на основі аналізу матеріалів інших досліджень та експертного опитування.

Проблема дослідження – визначення особливостей рівня життя осіб пенсійного віку в нашій країні.

Мета дослідження – аналіз соціологічної інформації щодо рівня життя осіб пенсійного віку в Україні.

Завдання дослідження:

- оцінка стану бідності у середовищі осіб пенсійного віку в Україні;
- розробка рекомендацій та пропозицій щодо підвищення рівня життя українських пенсіонерів.

Об'єкт дослідження – рівень життя пенсіонерів сучасної України.

Предмет дослідження – стан бідності осіб пенсійного віку в нашій країні.

Перелік аналізованих документів:

1. Матеріали дослідження, здійсненого Соціологічною асоціацією України (САУ) за фінансової підтримки Міжнародного фонду «Відродження».

Методи отримання інформації застосовані в межах соціологічного дослідження: масове опитування, індивідуальне стандартизоване інтерв'ю «віч-на-віч» за місцем проживання / перебування респондента та глибинні інтерв'ю з експертами. Генеральна сукупність масового опитування: населення України пенсійного віку. У ході опитування дотримано всіх вимог щодо технології проведення опитування, збережено анонімність та

конфіденційність відповідей усіх опитаних респондентів.

2. Для здійснення компаративного аналізу даних соціологічних досліджень щодо рівня життя пенсіонерів України у 2020 та 2017 рр. були використані дані Національного моніторингу Інституту соціології НАН України у 2017 році.

3. Дослідження «Пенсійна реформа в Україні та шляхи її реформування очима громадян», що проведено «Центром Розумкова (19-25 травня 2020 року).

Залучені експерти. Крім експертів САУ залучені матеріали фахівців таких установ як Інститут соціології НАН України, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Львівський національний університет імені Івана Франка, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова.

Строки проведення дослідження. Опитування САУ проведено з 28 серпня по 8 вересня 2020 р. в 25 територіально-адміністративних одиницях України (24 області та м. Київ). Загальна кількість опитаних: 2046 респондентів пенсійного віку, з них 939 чоловіків та 1107 жінок

Протягом цього терміну було проведено емпіричне соціологічне дослідження, спрямоване на детермінацію рівня життя пенсіонерів сучасної України (*додаток Б*).

3.2. Аналіз результатів соціологічного дослідження «Зміст, механізми та фактори детермінації рівня життя пенсіонерів у сучасній Україні»

Відповідно до даних аналізу матеріалів соціологічних досліджень й експертних оцінок, встановлено, що на початок 2021 року в Україні нараховувалось 11 138 838 пенсіонерів. Переважна частина серед одержувачів

пенсійних виплат - це пенсіонери за віком (77 %). Середній розмір пенсійної виплати станом на 01.01.2021 року в Україні був 3507,51 грн. Загалом підвищення пенсій у 2021 році отримають близько 10 млн. пенсіонерів.

Таблиця 3.1

Узагальнена характеристика матеріального стану сімей пенсіонерів, дані національного моніторингу Інституту соціології НАНУ і САУ, %

Матеріальний стан за останні 2-3 місяці	2017	2020
Часто не маємо грошей та харчів - інколи жебракуємо	1,1	1,6
Не вистачає продуктів харчування - інколи голодуємо	3,9	6,6
Вистачає лише на продукти харчування	46,1	65,1
Вистачає загалом на прожиття та все необхідне, але нам не до заощаджень	46,5	22,7
Вистачає на все необхідне, робимо заощадження	1,9	4,0
Живемо у повному достатку	0,5	0

Більш чітко характеризує показник життя пенсіонерів не абсолютний розмір їх пенсій, а частка витрат, яку вони змушені спрямовувати на задоволення життєвих потреб (табл. 3.1). Так, у 2020 році більше ніж у 1/2 пенсіонерів України надходжень вистачало лише на харчування (65,1%); іноді голодують - 6,6%. Лише 22,7% пенсіонерів більшою мірою благополучні у контексті забезпеченості, їм вистачає коштів на прожиття й усе необхідне, однак заощадження вони не можуть робити.

Дані опитування експертами САУ пенсіонерів 2020 року виявляють відмінну динаміку погіршення становища пенсіонерів за останні 3 роки. Частка осіб, яким не вистачає харчування і тому вони інколи голодують, зросла майже у 2 рази (з 3,9% до 6,6%). Частка тих, кому пенсії вистачає лише на харчування, також значно зросла (з 46,1% до 65,1%). Відповідно у 3 рази скоротилася частка пенсіонерів, котрим вистачає загалом на життя й усе необхідне, однак здійснювати заощадження не є можливим (із 46,55% до 22,7%).

Соціологічне опитування 2020 року, виявило, що прагнення пенсіонерів відносно обсягу пенсії, яка була б достатньою для життя в їхньому місті / селищі, невеликі: 44,2% були б задоволені пенсією на рівні 4200-5000 грн., 46,2% - на рівні 6000-8000 грн., 1,5% - 2600-4200 грн. Решта не змогли або не хотіли давати відповідь на вказане питання. Ці факти виявляють реальний

рівень домагань цієї соціальної групи в нашій країні більшою мірою, ніж аналітика на цю тему.

Погіршення матеріального становища пенсіонерів, яке мало місце упродовж останніх 3 років, великою мірою обумовлювалося не лише сукупним ростом цін на продукти харчування і товари в країні, але й підвищенням вартості комунальної сфери, в особливій мірі витрат на опалення житла. 70,8% пенсіонерів вимушені користуватися державними субсидіями на комунальні послуги (табл. 3.2). 9,7% від пенсіонерів мають заборгованість у сфері оплати комунальних послуг. При цьому пенсіонери є сумліннішими платниками за комунальні послуги, аніж загалом усе населення. Попри низький матеріальний рівень життя, пенсіонери України намагаються дисципліновано сплачувати комунальні послуги.

Таблиця 3.2

Оплата комунальних платежів пенсіонерами, 2020 р., %

Від оплати	Пенсіонери	Все населення
Сплачуємо всю суму, що нарахована, субсидіями не користуємось	18,8	37,9
Сплачуємо всю суму, що нарахована, користуємось субсидіями	70,8	45,9
Частково оплачуємо нараховану суму, субсидіями не користуємось, накопичується заборгованість	3,4	6,0
Частково оплачуємо нараховану суму, користуємось субсидіями, накопичується заборгованість	5,1	5,1
Зовсім не оплачуємо, не маємо можливості	0,5	0,8
Інше	0,7	0,7
Важко відповісти	0,7	3,7

Джерело: Національний моніторинг ІС НАН України, 2020 р.

Відповідно до даних соціологічного опитування (2020 р.) українські пенсіонери витрачають на комунальні послуги близько 37% сукупного щомісячного доходу (тоді коли слід опалювати житло). Ще 50% їх доходу становлять витрати на харчування. Ці 2 базові потреби – єдине, що пенсіонери можуть дозволити. Відповідно, стратегія виживання у вказаній категорії населення - економія навіть на необхідних речах.

Таблиця 3.3

Предмети споживання і послуги на яких пенсіонери
економлять свої матеріальні ресурси, %

<i>Предмети споживання та послуги</i>	<i>Економія протягом 6 місяців та відсутність витрат</i>	<i>Пенсіонери, що не працюють</i>	<i>Все населення</i>
1. Продукти харчування	Економія значною або певною мірою Немає таких витрат	74,9 0,2	58,0 0,1
2. Купівля одягу	Економія значною або певною мірою Немає таких витрат	80,6 11,7	73,8 3,7
3. Дозвілля, можливість відпочити	Економія значною або певною мірою Немає таких витрат	61,3 35,1	69,7 15,2
4. Купівля побутової техніки	Економія значною або певною мірою Немає таких витрат	45,9 51,2	54,7 35,3
5. Комунальні платежі	Економія значною або певною мірою Немає таких витрат	58,1 1,0	49,4 1,5
6. Послуги зв'язку (стаціонарний, мобільний телефон, інтернет)	Економія значною або певною мірою Немає таких витрат	45,3 21,9	38,4 8,6
7. Лікування	Економія значною або певною мірою Немає таких витрат	73,1 2,5	50,0 11,0
8. Транспортні витрати	Економія значною або певною мірою Немає таких витрат	51,2 26,7	50,6 10,1

Якщо аналізувати прагнення купити дешевше чи менше товарів й продуктів харчування, або відмовитися від послуг в якості певної стратегії, то вказаний спосіб виживання є спільним як для пенсіонерів, так і для інших незаможних верств населення країни (табл. 3.3). Однак, низький фінансовий статус пенсіонерів виявляється в тому, що вони змушені часто відмовлятися від споживання окремих благ, виключати із життя ту або іншу потребу. Зокрема, 11,7% пенсіонерів не купують нового одягу, 1/3 їх не витрачають коштів на дозвілля і відпочинок поза домом (35,1%), кожен 1/5 пенсіонер не має витрат на зв'язок, 1/2 цих осіб не має витрат на купівлю побутової техніки (51,2%). Брак коштів звужує сферу діяльності й інтересів осіб пенсійного віку.

Особливе занепокоєння викликає те, що пенсіонери вимушені економити на ліках: 3/4 пенсіонерів обмежують ці витрати. Відповідно до даних Державної служби статистики, середня тривалість життя в нашій країні становить близько 70,4 року: для чоловіків це 65,2, а для жінок – 75,5 років. Водночас в країнах ЄС цей рівень – на 10-15 років більше. Причини ранньої смертності в нашій країні – погана екологія, відсутність навичок здорового способу життя, однак для пенсіонерів – брак коштів на повноцінне харчування та якісну медицину (табл. 3.4).

Право на гідну старість передбачає задоволення різноманітних потреб

особистості. Вихід на пенсію є часом, коли особа змушена переглянути власні потреби. Із віком їх коло звужується, однак можуть виникати інші, пов'язані зі статусом пенсіонера і з процесом старіння. Водночас збільшення вільного часу, що пов'язано із виходом на пенсію, дозволяє реалізувати потреби, що були відкладені до пенсійного віку.

Таблиця 3.4

Оцінка пенсіонерами достатності ресурсів та життєвих можливостей, %

Ресурси та можливості	2017				2020			
	Не вистачає	Важко сказати	Вистачає	Не цікавить	Не вистачає	Важко сказати	Вистачає	Не цікавить
Вміння жити в нових суспільних умовах	44,3	31,2	20,0	4,4	50,1	22,0	22,5	5,4
Здоров'я	69,7	14,8	14,6	0,9	79,2	10,1	10,4	0,3
Необхідний одяг	13,3	13,7	62,0	11,0	21,1	11,9	52,2	14,8
Хороше житло	19,1	18,9	54,1	7,9	23,2	12,3	56,7	7,8
Сучасні економічні знання	31,1	23,4	14,6	30,9	37,3	15,5	20,3	26,9
Упевненості у власному майбутньому**	73,4	16,6	8,6	1,4	-	-	-	-
Необхідна медична допомога	57,8	20,7	16,4	5,1	76,0	9,7	12,6	1,7
Необхідні меблі	13,3	14,2	51,7	20,8	21,5	10,9	49,4	18,2
Сучасні політичні знання	24,5	23,7	22,9	28,9	27,4	17,0	26,7	28,9
Рішучість у досягненні своїх цілей	25,7	33,3	30,0	11,0	33,0	21,4	32,6	13,0
Юридична допомога для захисту своїх прав та інтересів	46,5	26,5	11,0	16,0	50,2	16,2	15,0	18,6
Можливість повноцінно проводити відпустку	45,1	18,1	12,9	23,9	59,1	9,7	10,7	20,5
Можливість купувати найнеобхідніші продукти	30,9	22,3	43,6	3,2	44,6	13,8	39,5	2,1
Повноцінне дозвілля	34,8	21,8	25,2	18,2	48,5	16,3	22,6	12,6
Можливість мати додатковий зарібок	39,1	15,6	9,7	35,6	42,5	11,9	12,4	33,2
Заощаджень, які б підтримали добробут хоча б упродовж року в разі тяжкої хвороби, безробіття, майнових збитків**	81,6	10,3	6,1	2,0	-	-	-	-

*Джерело: Національний моніторинг ІС НАН України, 2017.

**Альтернатива не була включена до опитувальника 2020 року.

Пенсіонерам, котрі були опитані в 2017 році, бракує можливості задоволення базових психологічних потреб особистості – «Упевненості у власному майбутньому» (73,4%). Необхідність заощаджень (як монетарний еквівалент змоги одержання продуктів харчування, ліків і медичних послуг) та їх брак називається особами пенсійного віку ще частіше (81,6%), лише 6,1% опитаних пенсіонерів вистачає заощаджень (табл. 3.4). Попри те, що у 2020 році у переважній їх більшості пенсії вистачало лише на купівлю продуктів харчування (65,1%, табл. 3.1), 44,6% із них все рівно не спроможна

задовільнити власну потребу в харчуванні – купувати необхідні продукти, Загалом половина пенсіонерів не мають можливості харчуватися згідно зі своїми смаками й потребами.

Брак коштів негативним чином позначається на можливості із цікавістю провести свій вільний час, 59,1% пенсіонерів бракує цієї можливості. У 2017 році ситуація була істотно краща, бракувало можливості організувати дозвілля у повній мірі 34,8% з них.

За умов браку коштів для нормального життя значна частина пенсіонерів прагнули б мати додатковий заробіток. Цієї можливості зараз не вистачає 42,5% пенсіонерів.

За даними опитування в 2020 році (таблиця 3.4), кожному 1/10 пенсіонеру «здоров'я» вистачає, така ж частка пенсіонерів не могла сказати чи «вистачає їм здоров'я, чи ні». Отже, п'ята частина пенсіонерів можуть працювати. Більше половини (52%) пенсіонерів із повною вищою освітою працювали і після виходу на пенсію або працюють і зараз, тоді як з-поміж респондентів із повною загальною середньою освітою вказана частка значно менша 43% [46, с. 112].

Таблиця 3.5

Самовизначення пенсіонерами України свого соціального статусу на умовній дробині статусної ієрархії у порівнянні з дорослим населенням в цілому, %

	2017 р.*		2020 р.	
	Пенсіонери	Все населення	Пенсіонери	Все населення
1 Найнижчий статус	9,9	5,8	10,8	6,8
2	16,6	12,2	29,6	18,4
3	37,3	32,4	35,7	31,1
4	25,5	33,4	17,7	28,7
5	8,1	12,5	5,3	12,0
6	1,3	2,9	0,7	2,3
7 Найвищий статус	1,3	0,8	0,2	0,7

* Джерело: Національний моніторинг ІС НАН України, 2017 р.

Для більшості громадян України вихід на пенсію – це початок нового етапу, пов'язаного зі зниженням доходів, а також зі зміною соціального статусу. Якщо до пенсії індивід характеризувався певним статусом, що визначається залежно від заняття певною професією, а також показника

забезпеченості, то наразі він стає володарем певної соціальної позиції у суспільстві, що продиктована йому на підставі досягнення пенсійного віку. За даними соціологічних розвідок Інституту соціології, пенсіонери нашої країни оцінюють власну позицію у соціумі дуже низько. На соціальній дистанції (таблиця 3.5), вони найбільш часто відводять собі 3 найнижчі позиції. 76,1% опитаних осіб визначили власний соціальний статус в опитуванні 2020 року. Лише 6,1% пенсіонерів вбачають себе на одній з 3 вищих позицій. Таке визначення пенсіонерами власного соціального статусу у соціальній структурі суспільства є логічним наслідком їх недостатнього фінансового статусу.

Таблиця 3.6

Джерела доходів пенсіонерів та плани населення працездатного віку щодо джерел доходів на пенсії*, %, (можливість кількох варіантів відповіді)

Джерела доходів на пенсії	Плани населення працездатного віку щодо джерел доходу на пенсії	Джерела доходів пенсіонерів за фактом
Державна пенсія - основне джерело доходів	63,5	80,4
Робота за основною професією	20,1	6,1
Додаткова робота	26,7	8,6
Доходи чоловіка (дружини)	12,3	10,0
Допомога з боку дітей	14,0	16,1
Особисте підсобне господарство	19,5	20,1
Дохід від здачі в оренду чи продажу (нерухомість, авто, цінні речі)	9,6	1,6
Відсотки від депозитів	8,8	1,9
Дохід від власного бізнесу	7,0	0,2
Недержавні пенсійні фонди	3,3	0,0
Доходи від володіння акціями, цінними паперами	2,1	0,0
Інше	0,6	0,9
Важко відповісти	12,0	0,7

*Дослідження «Пенсійна реформа в Україні та шляхи її реформування очима громадян», що проведено «Центром Розумкова (19-25 травня 2020 року) [<http://www.razumkov.jrg.ua>].

Для 80,4% пенсіонерів пенсія є базовим джерелом доходів (табл. 3.6). Лише приблизно шостий пенсіонер продовжує працювати на офіційному рівні, знаходячись на пенсії: 6,1% - працюють за основною професією, 8,6% - мають певну додаткову роботу. До категорії додаткової роботи слід віднести і роботу в особистому підсобному господарстві, кожний 1/5 пенсіонер у такий спосіб робить кращим власне матеріальне становище.

У сільській місцевості майже немає можливостей для працевлаштування осіб пенсійного віку, навіть у разі їх прагнення продовжити трудову

діяльність. Натомість у домогосподарствах на селі істотно вищими є доходи від особистого селянського господарства. Зокрема, у 2020 р. в структурі доходів питома вага продукції, що отримана з особистого селянського господарства та від самозаготівель, дорівнювала 9,3% у сільській місцевості та лише 1,8% у міській, доходи від продажу продукції із селянського господарства - 7,5% та 0,5% відповідно. [46, с.75]. За іншими показниками доходів відмінність між міськими й сільськими господарствами пенсіонерів несуттєва.

16,1% пенсіонерів допомагають діти – решта статей доходів – «відсотки від депозитів» (1,9%), «дохід від здачі в оренду чи продажу (нерухомість, авто, цінні речі)» (1,6%), «дохід від власного бізнесу» (0,2%).

Лише трудова діяльність (за базовою професією, власне додаткова робота чи на присадибній ділянці) є основною стратегією виживання для осіб пенсійного віку у наш час. 34,8% пенсіонерів поліпшують власне становище таким чином.

Як свідчать результати опитувань, пенсійна система у нашій країні сформувалася на етапі, коли пенсіонери становили незначну частину населення. Така система діяла до другої половини ХХ століття й ґрунтувалася на принципі "солідарності поколінь".

Відповідно до даних соціології, криза солідарної системи настала у нашій країні уже в 1990-х роках. Причиною цього стало стрімке старіння населення, обумовлене низьким рівнем народжуваності. У результаті цього зменшилося співвідношення числа працюючих щодо числа пенсіонерів. Відповідно, система перестала задовольняти, адже зобов'язання держав перед пенсіонерами постійно збільшувалися, одночасно зростали витрати на фінансування пенсійної системи. Розуміючи дану тенденцію й коріння проблеми, реформування пенсійної системи стало неминучим етапом для України.

На думку респондентів – пенсіонерів України, одним із варіантів вирішення даної проблеми для нашої країни має стати запровадження

багаторівневої пенсійної системи. На сьогоднішній момент у світі існують різні моделі пенсійних систем, однак майже всі вони ґрунтуються на трьох основних стратегіях: солідарній, накопичувальній та змішаній.

Висновки до 3 розділу

Таким чином, за підсумками соціологічного дослідження рівня життя пенсіонерів у сучасному українському суспільстві встановлено таке:

1. Дані соціологічного дослідження демонструють істотне погіршення становища пенсіонерів за останні 3 роки. Частка тих осіб, кому не вистачає харчування і тому вони інколи голодують, зросла у 2 рази. Частка пенсіонерів, кому пенсії вистачає лише на харчування, також істотно збільшилася: із 46,1% до 65,1%. Пенсіонери витрачають на сплату комуналки до 37% сукупного щомісячного доходу (в осінньо-зимовий сезон). Ще половина їх доходу - це витрати на харчування. Практично, ці базові потреби - харчування і житло - єдине, що може собі дозволити переважне число пенсіонерів.

2. Пролонгація трудової діяльності є базовою стратегією виживання для пенсіонерів упродовж останніх десятиліть. 1/3 пенсіонерів поліпшують власне фінансове становище у такий спосіб. Всупереч розповсюдженій думці, дорослі діти можуть чи хочуть допомагати лише кожному шостому пенсіонеру - родичу. За умов низького рівня оплати праці сім'я часто не спроможна надати матеріальну підтримку старим батькам.

3. Із 3 основних сценаріїв старіння, що характерні для соціальної спільноти на пострадянському просторі: продовження допенсійного способу життя в умовах активного працездатного віку; доживання; переорієнтація на соціальну та особистісну реалізацію в нових сферах життя - третина пенсіонерів України обирає, або змушена обирати модель *«збереження установок на трудову діяльність в пенсійному віці»*. Для більшості з інших пенсіонерів типовою моделлю є «доживання», і лише невелика частка пенсіонерів характеризується стратегією орієнтації на реалізацію в нових для них сферах життя. Ця модель вимагає не лише прагнення змінювати власне життя за будь-яким напрямком, розвивати власні здібності чи таланти, для подібних змін має бути у наявності матеріальна база, якої більшість пенсіонерів України не володіють: у 2020 році лише 1/5 частина осіб

пенсійного віку мала повноцінне дозвілля і лише кожен 1/10 пенсіонер мав змогу повноцінно проводити відпустку тощо.

4. Згідно з даними соціології, криза солідарної системи настала у нашій країні уже в 1990-х роках. Причиною цього стало стрімке старіння населення, обумовлене низьким рівнем народжуваності. У результаті цього зменшилося співвідношення числа працюючих щодо числа пенсіонерів. Відповідно, система перестала задовольняти потребам, адже зобов'язання держав перед пенсіонерами постійно збільшувалися, одночасно зростали витрати на фінансування пенсійної системи. Розуміючи дану тенденцію й коріння проблеми, реформування пенсійної системи стало неминучим етапом для України.

Висновки

Таким чином, у ході даного дослідження ми прийшли до таких висновків (у відповідності із завданнями, поставленими у вступі до даної роботи):

1. Здійснене визначення бідності як соціального феномену й уточнення та систематизація теоретичних уявлень щодо її суті та змісту. У соціологічній літературі дослідження соціальних процесів, що пов'язані з бідністю, проводиться, за трьома базовими напрямками:

1) дотичний до формалізації процесів соціального управління й оптимізації роботи соціальних систем;

2) пов'язаний із процесами нестабільності соціальних систем. У рамках зазначеного підходу виокремлюються методики вимірювання бідності;

3) пов'язаний із вивченням екстремальних умов у ході моделювання соціальних процесів.

Упродовж останніх десятиліть соціологи підсумовують, що у дослідженнях бідності слід здійснювати аналіз депривації (оцінок бідності через позбавлення) у соціальному житті, яка зазнається певною частиною населення. Деприваційний підхід передбачає врахування низки матеріальних й соціальних показників для визначення якісної «межі», яка означає соціальну ексклюзію – фактичне виключення частини населення із нормальних умов життя.

Характерною рисою соціології бідності у наш час є її існування не лише у традиційних формах. Водночас для її визначення й вимірювання задіюються методи й критерії, що були розроблені багато десятиліть тому (окремі – ще у 30-х роках ХХ століття) і це спричиняє розбіжності між роботою соціальних служб й окремими формами бідності. З огляду на викладене перспективним напрямком соціології має бути вивчення нових форм бідності.

2. Проаналізовані сучасні теоретичні підходи щодо вивчення бідності. У сучасному науковому обігу існують монетарна, деприваційна та суб'єктивна концепції бідності із відповідними методологічними підходами до розрахунку

нужденності осіб у скрутному матеріальному становищі. У цілому виокремлюють об'єктивну та суб'єктивну; абсолютну та відносну, тимчасову та хронічну (застійну) бідність.

Монетарна бідність включає абсолютну та відносну бідність. Різниця між ними полягає в тому, що перша визначається державою на основі прийнятих в країні критеріїв доходу, а саме межею бідності, або прожитковим мінімумом, а друга, ґрунтується на ситуації, коли індивід не має достатньо коштів, щоб вести прийнятний для даного суспільства стиль життя з формуванням суспільної свідомості та поведінки. Особливість абсолютної бідності полягає в її диференціації відносно рівня розвитку суспільства кожної країни і чітких критеріїв мінімуму споживання, а відносна бідність визначається середнім рівнем споживання по країні.

Деприваційна бідність характеризується не наявністю коштів у індивіда, а кількістю, характером позбавлень та соціальних виключень, який він зазнає у повсякденному житті. Для визначення цього виду бідності проводять опитування домогосподарств за рядом ознак бідності та виключення з виділенням економічного та інфраструктурного блоків. Суб'єктивна бідність здебільшого ґрунтується на самооцінці індивіда свого власного матеріального становища, а межа бідності визначається на основі оцінки відповідей респондентів щодо мінімального доходу, необхідного їм для досягнення достатнього способу життя.

3. Здійснений аналіз досвіду дослідження бідності в українській соціології. В нашій країні рівень бідності відстежує така установа як Інститут демографії й соціальних досліджень НАН України. Офіційний моніторинг бідності в нашій країні ведеться відповідно до відносного підходу (розраховується рівень відносної й крайньої бідності) та за абсолютним підходом (розраховується рівень бідності за критерієм прожиткового мінімуму з використанням витрат і також із використанням доходів).

Крім цього, для комплексної оцінки бідності було розроблено такі показники, що визначають масштаби бідності: межа крайньої форми бідності,

рівень бідності, сукупний дефіцит доходів бідного населення, середній дефіцит доходів бідного населення, глибина бідності.

У липні 2017 року Кабінет Міністрів України затвердив методику комплексної оцінки бідності, згідно з якою визначають три групи критеріїв оцінювання бідності. Зокрема, для основних монетарних критеріїв бідності розраховуються такі показники: сукупний дефіцит доходу бідного населення; середній дефіцит доходу бідного населення; глибина бідності. Друга група (інші монетарні критерії бідності): еквівалентні видатки особи нижче від межі бідності середньодушові еквівалентні доходи особи нижче від 60% медіанного рівня середньодушових еквівалентних доходів за шкалою еквівалентності Європейського Союзу. Третя група (немонетарний критерій бідності): наявність у домогосподарствах через брак коштів 4 з 9 ознак депривації (скорочення або повне позбавлення можливості задовольняти основні потреби).

4. Визначені соціальні механізми поширення бідності серед пенсіонерів, а також фактори її детермінації в українському суспільстві. Наразі Україна належить до країн з великою часткою населення у пенсійному віці. На початок 2021 року частка населення, яка мала соціальний статус пенсіонера, складала 22,8%.

На фоні існуючої загальної тенденції зниження чисельності населення у нашій країні його старіння в найближчі десятиріччя буде прогресувати, буде збільшуватися частка людей похилого віку, що вимагає значних зусиль з боку суспільства по забезпеченню гідного життя для цієї категорії населення. Низький рівень доходів літніх людей визначає і специфіку формування їх витрат. Протягом останніх трьох десятиліть найбільшу питому вагу у пенсіонерів мають витрати на придбання продуктів харчування.

Бідність – явище сімейне; наявність у домогосподарстві, крім літньої людини, одного чи декількох дітей істотно підвищує ризики бідності. Вагомою проблемою в Україні є практично повна відсутність комфортного для літніх людей середовища проживання: облаштування житлового фонду у

більшості випадків не відповідає їхнім потребам. У містах проблеми стосуються, по-перше, облаштування будинків та прибудинкових територій, по-друге, якісних характеристик приміщень (наявності базових зручностей, поточного та капітального ремонтів).

5. Розроблена програма та інструментарій соціологічного дослідження «Зміст, механізми та фактори детермінації рівня життя пенсіонерів у сучасній Україні». Протягом терміну проекту було проведено емпіричне соціологічне дослідження, спрямоване на детермінацію рівня життя пенсіонерів сучасної України

За результатами реалізації проекту, зокрема завдяки аналізу отриманої соціологічної інформації, була досягнена його мета - розроблені рекомендації та пропозиції щодо підвищення рівня життя українських пенсіонерів.

У реалізації проекту як партнерські організації взяли участь регіональні відділення Соціологічної асоціації України, колективні члени САУ, а також такі академічні та навчальні установи, як Інститут соціології НАН України, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Львівський національний університет імені Івана Франка, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова та деякі інші вищі навчальні заклади України.

Методи отримання інформації застосовані в межах соціологічного дослідження: масове опитування, індивідуальне стандартизоване інтерв'ю «віч-на-віч» за місцем проживання / перебування респондента та глибинні інтерв'ю з експертами. Масове опитування проведено з 28 серпня по 8 вересня 2020 р. в 25 територіально- адміністративних одиницях України (24 області та м. Київ). Загальна кількість опитаних: 2046 респондентів пенсійного віку, з них 939 чоловіків та 1107 жінок

6. Проаналізовані результати соціологічного дослідження «Зміст, механізми та фактори детермінації рівня життя пенсіонерів у сучасній Україні». На початок 2021 року в Україні нараховувалось 11 138 838 пенсіонерів. Переважна частина серед одержувачів пенсійних виплат - це

пенсіонери за віком (77 %). Середній розмір пенсійної виплати станом на 01.01.2021 року в Україні був 3507,51 грн.

Як свідчать результати опитувань, пенсійна система у нашій країні сформувалася на етапі, коли пенсіонери становили незначну частину населення. Така система діяла до другої половини ХХ століття й ґрунтувалася на принципі "солідарності поколінь".

Відповідно до даних соціології, криза солідарної системи настала у нашій країні уже в 1990-х роках. Причиною цього стало стрімке старіння населення, обумовлене низьким рівнем народжуваності.

На думку респондентів – пенсіонерів України, одним із варіантів вирішення даної проблеми для нашої країни має стати запровадження багаторівневої пенсійної системи. На сьогоднішній момент у світі існують різні моделі пенсійних систем, однак майже всі вони ґрунтуються на трьох основних стратегіях: солідарній, накопичувальній та змішаній.

Література

1. «Інформаційно-аналітична записка щодо рівня життя населення у січні-червні 2017 року». [Електронний ресурс]. URL: <http://www.fpsu.org.ua/napryamki-diyalnosti/sotsialnij-zakhist/5651-osnovni-rokazniki-riv>.
2. Аджемоглу Д., Робінсон Дж. Чому нації занепадають. Київ : Наш формат, 2016. 440 с.
3. Актуальні проблеми економічної безпеки України в умовах її інтеграції до світового співтовариства: Матеріали науково-практичної конф. курсантів, студентів та молодих науковців, 31 березня - 1 квітня 2019 р. / Державна митна служба України; Академія митної служби України. Донецьк : Академія митної служби України, 2019. 156 с.
4. Андрущенко В. Л., Кириленко О. П. Федералізм міжбюджетних відносин: зарубіжні моделі та вітчизняні проблеми. *Підприємництво, господарство і право*. 2001. № 7. С. 91-94.
5. Антонюк В. П. Проблема бідності та соціальні ризики для розвитку України. *Вісник економічної науки України*. 2016. № 1. С. 6-14.
6. Аристотель. Політика. *Аристотель. Сочинення*: в 4 т. Москва : Мысль, 1983. Т. 4. С. 376-644.
7. Асмус В. Ф. Античная философия. Москва : Высшая школа, 2005. 408 с.
8. Батракова Л. Г. Основные концепции оценки бедности населения. *Ярославский педагогический вестник*. 2011. Т. 1: Гуманитарные науки, № 3. С. 117-121.
9. Бек У. Общество риска: На пути к другому модерну / пер. с нем. В. Селедельника, Н. Федоровой. Москва : Прогресс-Традиция, 2000. 383 с.
10. Бикадорова Н. У. Фінансова децентралізація місцевого самоврядування. *Екон. вісн. Донбасу*. 2010. № 2(20). С. 145-151.
11. Бікулов Д. Т. Перешкоди децентралізації в Україні. *Право та державне управління*. 2015. № 2. С. 87-90.

12. Бодрийяр Ж. К критике политической экономии знака. Москва : Академический проект; 2007. 335 с.
13. Борисенко М. І. Особливості бідності в Україні. *Молодий вчений*. 2015. № 1 (16). С. 178-180.
14. Бурдьє П. Формы капитала. *Западная экономическая социология: Хрестоматия современной классики* / науч. ред. и сост. В.В. Радаева; пер. М.С. Добряковой и др. Москва : РОССПЭН, 2004. С. 519-536.
15. Буряк М. І. Адміністративно-фінансова децентралізація як фактор розвитку субрегіональних територіальних громад. *Вісник ДДФА. Економічні науки*. 2014. № 1. С. 58-65.
16. Волчкова Л. Т., Минина В. Н. Стратегии социологического исследований бедности. 1999. С. 49-56.
17. Гидденс Э. Стратификация и классовая структура. *Социологические исследования*. 1992. № 9. С. 112-123.
18. Гоббс Т. Сочинения в 2 т. Т. 2. Москва : Мысль; 1991.
19. Горшков М. К., Тихонова Н. Е. Бедность и бедные в современной России. Москва : Весь Мир; 2014. 320 с.
20. Гуриев С., Цывинский О. Россия – лидер по неравенству распределения богатства [Электронный ресурс]. *Ведомости*. 6 нояб. URL : www.vedomosti.ru/opinion/news/5739241/pervaya_sredi_neravnyh.
21. Делей Я. Выигрывают ли новобранцы от вступления в ЕС? *Социс*. 2002. № 8. С. 67.
22. Державна служба статистики в Україні [Электронный ресурс]. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
23. Державна цільова соціальна програма подолання та запобігання бідності на період до 2015 року [Электронный ресурс]. URL: zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1057-2011-п
24. Доклад о развитии человека 2019. Реальное богатство народов: пути к развитию человека / Пер. с англ.; ПРООН. Москва : Издательство «Весь Мир», 2019. 244 с.

25. Доклад о человеческом развитии 2019 год: Труд во имя человеческого развития [Электронный ресурс]. URL: http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr15_standalone_overview_ru.pdf.
26. Дэвис К., Мур У. Некоторые принципы стратификации. *Журнал российской социологической ассоциации*. 2016. Вып. 3. С. 3-7.
27. Економічна безпека України: сутність і напрямки забезпечення / В. Т. Шлемко, І. Ф. Бінько : Монографія. Київ : НІСД, 2008. 144 с.
28. Економічна безпека: проблеми і стратегія забезпечення в Україні / Харківський ін-т бізнесу і менеджменту. Харків, 2009. 143 с.
29. Євдокимова В. В. Особливості проблеми виміру та подолання бідності в Україні. *Наукові записки*. Том 83. Соціологічні науки. 2008. С. 40-46.
30. Задорожна С. М. Інституційні механізми подолання бідності в Україні. *Публічне адміністрування: наукові дослідження та розвиток*. 2016. № 2. С. 37-55.
31. Кабмін затвердив методіку комплексної оцінки бідності. *Українська правда*. 27 липня 2017 [Електронний ресурс]. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2017/07/27/627520>.
32. Кондрашина М. Н. Публичная политика как поле: к вопросу методологии исследования. *Философия, социология, политология*. 13.05.2009. С. 45-48.
33. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
34. Концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні [Електронний ресурс]: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 01.04.2014 р. № 333-р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-p>.
35. Курило І. О. Демографічне старіння: досягнення, перепона чи імператив? *Вісник Пенсійного фонду України*. 2015. № 6 (156). С. 12-17.
36. Лібанова Е. Доходи населення і соціальна політика. Київ : Вища школа, 2003 591 с.
37. Лібанова Е.М., Курило І.О. Що очікувати українцям до 2050 року?

- Урядовий кур'єр*. 31 січня 2012 року [Електронний ресурс]. URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/sho-ochikuvati-ukrayincyam-do-2050-roku>.
- 38.Макарова О.В. Соціальна політика в Україні: Монографія. Київ : Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, 2015. 244 с.
- 39.Масгрейв Р. А. Государственные финансы: теория и практика : пер. с англ. Москва : Бизнес Атлас, 2009. 716 с.
- 40.Матвієнко А. С., Кравченко В. В., Лісовик В. С. Участь громадян у здійсненні місцевого самоврядування. Київ : Атіка, 2004. 264 с.
- 41.Махина С. Н. Сущность и системные характеристики политико-правовой категории «децентрализация» в современном демократическом государстве. *Государство и право*. 2006. № 7. С. 27-30.
- 42.Мельниченко С. В. Проблеми дослідження феномену бідності в соціально-філософській традиції. *Вісник НТТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка*. Випуск 3. 2009. С. 43-51.
- 43.Міністерство соціальної політики України. URL: <https://www.msp.gov.ua>.
- 44.Міхель Д. О. Використання в Україні європейського досвіду щодо вирішення проблем бідності населення. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили*. Сер. : Політологія. 2010. Т. 131, Вип. 118. С. 77-82.
- 45.Моніторинг соціальних змін, що робить Інститут соціології Національної Академії України з 1991-2017 р. Це 10 репрезентативних загальнонаціональних опитувань населення з актуальних проблем української політики, повсякденного життя населення та его самовідчуття.
- 46.Населення України, 2020. Імперативи демографічного старіння. Київ : ВД «АДЕФ- Україна», 2020. – 359 с.
- 47.Населення України. [Електронний ресурс]. URL: <http://countrysimeters.info/ru/Ukraine/>
- 48.Овчарова Л. Н. Теоретические и практические подходы к оценке уровня, профиля и факторов бедности: российский и международный опыт. Москва

- : М- Студио, 2009. 268 с.
49. Речь Перикла о достоинствах афинян [Электронный ресурс]. URL: <https://librolife.ru/g4213077>.
50. Сен А. Развитие как свобода. Москва : Новое издательство, 2004. 432 с.
51. Сычева В. С. Бедность и ее измерение. *Социология: методология, методы, математическое моделирование*. 2002. № 14. С. 176-188.
52. Турен А. Возвращение человека действующего. Очерк социологии. Москва : Научный мир, 1998. 204 с.
53. Хабермас Ю. Проблема легитимации позднего капитализма. Москва : Праксис; 2010. 264 с.
54. Черенько Л. М. Новий погляд на проблему української бідності. *Людський розвиток*. 2008. С. 75-84.
55. Черенько Л. М. Система соціальної підтримки в Україні: неминучість реформ та оцінка перспектив. *Демографія та соціальна економіка*. 2016. № 2 (27). С. 130-142.
56. Шкаратан О.И. Социология неравенства. Теория и реальность. Москва : Изд. дом ВШЭ. 2012. 526 с.
57. Combating poverty in Europe: multi-level, multi-dimensional and multistakeholder models in local active inclusion policies [Электронный ресурс] / Н. Johansson, А. Panican, А. Angelin, М. Koch. Lund University. URL: cope-research.eu/wp-content/uploads/2013/12/WP6_Comparative_Report.pdf.
58. Comission Recommendations 2008-867-EC on the active inclusion of people excluded from the labour market [Электронный ресурс]. URL: europa.eu/legislation_summaries/employment_and_social_policy/social_inclusion_fight_against_poverty/em0009_en.htm.
59. Global AgeWatch Index 2020. [Электронный ресурс]. URL: https://www.ageinternational.org.uk/Documents/Global_AgeWatch_Index_2020_HelpAge.pdf.
60. Hacking I. Kinds of people: moving targets in proceedings of the british academy. Lectures. 2006. P. 151, 285-318.

61. Keating N., Otfinowski P. Understanding the caring capacity of informal networks of frail seniors: A case for care networks. *Ageing a. society*. Cambridge, 2003. **23**, № 1. P. 115-127.
62. Mallier T., Morris D. Earnings trends among older employees in England and Wales, 1972—2001. *Ageing a. society*. Cambridge, 2003. **23**, № 3. P. 363-374.
63. Oates Wallace E. Fiscal Federalism [Электронный ресурс]. URL: www.jstor.org/discover/10.2307/30022712?uid=3739232&uid=2&uid=4&sid=21106102311611.
64. Outlook on the Global Agenda 2020 [Электронный ресурс]. URL: www.weforum.org/reports/outlook-global-agenda-2020.
65. Piketty T. Capital in the Twenty-first Century. Harvard University Press, 2019. 691 p.
66. Richards S. Bridging the divide: Elders and the assessment process. *Brit. j. of social work*. Oxford, 2000. **30**, №1. P 37-49.
67. Selwyn N., Gorard S., Furlong J., Madden L. Older adults' use of information and communications technology in everyday life. *Ageing a. society*. Cambridge, 2003. **23**, № 5. P. 561-582.
68. Tinsley H. A., Tinsley D. J., Croskeys C. E. Park usage, social milieu, and psychosocial benefits of park use reported by older urban park users from four ethnic groups. *Leisure sciences*. 2002. **24**, № 2. P. 199-218.
69. Vincent J. Oldage. New York: Routledge, 2020. 168 p.
70. World Wealth Report - 2019. URL: www.worldwealthreport.com.

Додатки

Додаток А

Типологія чинників бідності в Україні

Економічні:

- безробіття;
- низька заробітна плата;
- низька продуктивність праці;
- неконкурентоспроможність галузей;
- неефективна податкова система

Демографічні:

- неповні сім'ї;
- біженці
- вимушені переселенці;
- багатодітність;
- самотні люди пенсійного віку;
- статеві-віковий дисбаланс населення

Соціальні:

- низький рівень соціальних гарантій;
- несправедливий розподіл соціальних гарантій;
- низький рівень адресних допомог;
- низька обізнаність людей щодо власних соціальних прав і гарантій

Політичні:

- конфлікт еліт;
- корупція;
- низька незалежність гілок влади;
- військові конфлікти та агресія;
- вимушена міграція

Регіонально-географічні:

- нерівномірний розвиток регіонів;
- географічне розміщення (близькість до кордонів з країнами ЄС та РФ);
- кліматична диференціація;

Медичні:

- інвалідність;
- старість;
- високий рівень захворюваності;
- низька якість медичного обслуговування;
- висока вартість ліків;
- нерозвиненість відповідної інфраструктури у сільській місцевості та малих поселеннях

Освітньо-кваліфікаційні:

- низький рівень освіти;
- недостатня професійна підготовка;
- невідповідність рівня кваліфікації вимогам ринку праці;
- низька конкурентоспроможність робочої сили

Культурологічні:

- недостатній рівень розвитку культури;
- відсутність відповідної інфраструктури;
- високий рівень ментальної бідності;
- споживацькі настрої;
- патерналізм

Додаток Б

Опитувальник осіб пенсійного віку в Україні

1. Який Ваш матеріальний стан за останні 2-3 місяці?
 - Часто не маємо грошей та харчів - інколи жебракуємо
 - Не вистачає продуктів харчування - інколи голодуємо
 - Вистачає лише на продукти харчування
 - Вистачає загалом на прожиття та все необхідне, але нам не до заощаджень
 - Вистачає на все необхідне, робимо заощадження
 - Живемо у повному достатку

2. Яким чином Ви сплачуєте комунальні послуги?
 - Сплачуємо всю суму, що нарахована, субсидіями не користуємось
 - Сплачуємо всю суму, що нарахована, користуємось субсидіями
 - Частково оплачуємо нараховану суму, субсидіями не користуємось, накопичується заборгованість
 - Частково оплачуємо нараховану суму, користуємось субсидіями, накопичується заборгованість
 - Зовсім не оплачуємо, не маємо можливості
 - Інше
 - Важко відповісти

3. На яких предметах споживання і послугах Ви економити свої матеріальні ресурси?
 - Продукти харчування
 - Купівля одягу
 - Дозвілля, можливість відпочити
 - Купівля побутової техніки
 - Комунальні платежі

- Послуги зв'язку (стаціонарний, мобільний телефон, інтернет)
- Лікування
- Транспортні витрати

4. Як Ви оцінюєте достатність ресурсів та життєвих можливостей?

- Вміння жити в нових суспільних умовах
- Здоров'я
- Необхідний одяг
- Хороше житло
- Сучасні економічні знання
- Наявність упевненості у власному майбутньому
- Необхідна медична допомога
- Необхідні меблі
- Сучасні політичні знання
- Рішучість у досягненні своїх цілей
- Юридична допомога для захисту своїх прав та інтересів
- Можливість повноцінно проводити відпустку
- Можливість купувати найнеобхідніші продукти
- Повноцінне дозвілля
- Можливість мати додатковий зарібок
- Наявність заощаджень, які б підтримали добробут хоча б упродовж року в разі тяжкої хвороби, безробіття, майнових збитків

5. Як Ви оцінюєте свій соціальний статус на умовній дробині статусної ієрархії (від 1 /найнижчий статус/ до 7 /найвищий статус/)?

6. Які Ваші джерела доходів?

- Державна пенсія - основне джерело доходів
- Робота за основною професією
- Додаткова робота

- Доходи чоловіка (дружини)
- Допомога з боку дітей
- Особисте підсобне господарство
- Дохід від здачі в оренду чи продажу (нерухомість, авто, цінні речі)
- Відсотки від депозитів
- Дохід від власного бізнесу
- Недержавні пенсійні фонди
- Доходи від володіння акціями, цінними паперами
- Інше
- Важко відповісти